Universiteit
Leiden
The Netherlands

Le meilleur métier: kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810

Gosliga, A.N.

Citation
Gosliga, A. N. (2023, March 15). *Le meilleur métier: kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3571981

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3571981

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

"I have just finished my House, and must now think
of furnishing it with fashionable Furniture.
The Upholder is chief Agent in this Case.
He is the Man upon whofe Judgment I rely in the
Choice of Goods, and I suppose he has not only
Judgment in the Materials but Taste in the Fashions and
Skill in the Workmanship".

R. Campbell, The London Tradesman [..],
Londen 1747, pp. 169-170.

1. Kamerbehangers in de Republiek, tussen ambachtsman en winkelier

1.1 Definitie, diensten en producten

Behanger
Iemand, die zich gewoonlijk ook stoffeerder (en in België tapissier) noemt, en die zijn beroep maakt van het behangen van ramen, wanden, gangen, trappen, en die derhalve tapijten, gordijnen, behangselpapier, gangloopers enz. verkoopt; fr. tapissier. (1898)[31]

Behanger
Werkman die kamers behangt, stoelen bekleedt, enz. kamerbehanger. (1858)[32]

Behangsel
Al datgene wat aan wanden, aan deuren, over bedden of aan wat ook, tot versiering of tot beschutting wordt opgehangen. (1898)[33]

De kamerbehanger, de hoofdpersoon van deze studie, behoeft enige introductie. Vandaag de dag is deze benaming in onbruik geraakt. [afb. 1.1] De moderne behanger kennen we vooral als iemand die kamers behangt met papierbehang. Bovenstaande definities uit de negentiende eeuw laten echter zien dat het beroep van kamerbehanger vroeger veel méér werkzaamheden omvatte, waaronder die van stoffeerder.

De advertenties van kamerbehangers, bijeengebracht voor dit onderzoek, bevestigen dit. In 1721 adverteert Harmanus Folte in één van de vroegst bekende advertenties van een kamerbehanger, dat hij 'maeckt alderhande soorten van ophalende Glas-Gardijnen, behange Kamers, stoelen en Lesseners met alderhande Stoffen, en maekt Matrassen en noch ander Meubilen meer, alles voor een civiele priis, tot Amsterdam'. [Adv. 4] De Leeuwarder kamerbehanger Johannes Brens adverteert in 1771 dat hij: 'maakt alderhande zoort van behangzels, als Ledikant, Paveljoens en Bed Behangzels, als meede Gordynen voor Glaazen, Matrassen; Dezelve Behangt Kamers, Bekleet Stoelen, alles na de Nieuwste en hedendaagse smaak […]'. [Adv. 77] Bovendien zijn bij hem te bekomen, 'alderhande zoorten van behangsels, Effene, Gestreepte, gegarneerde, Chits-Patronen, gevlamde en met Zilver, nooyt voor dezen zoo gedruckt en zonder weerga, en te gelyk voor een Civylle Prys'. [Adv. 85]

Isaac Lammerts, 'Ledekant- en Kamerbehanger' uit Amsterdam, informeert het publiek in een advertentie uit 1771 dat hij 'maakt Rol-, Schuif- en Ophaal-

Gordynen, Haare- en Stroe-Matrassen, stoelkussens en Tafelkleedjes, &c. Bekleed allerhande soorten van Lessenaars, Tafels, Chasinetten, [voorzetramen] &c. Stopt en Spand Vloer-Tapyten, en laat Tapyten uitkloppen. NB. Verkoopt ook allerhande soorten van Schotsche en Engelsche Tapyten, Zwarte en geruite Gangkleeden; als mede allerhande soorten van Kamerbehangsels, zoo op doek geschilderde als Engelsche Papieren, in differente Desseine, na de nieuwste inventie; Effen gestipte, Gebloemde en gemormerde wasdoeken; geschilderde Spaansche Matten: Schoorsteenvallen; Boere Trypten: Doorniksche Tafelkleeden; Carpetten; Gaasen; Beddekwasten; Gordynen Koort, &c. Leeverd ook Smirnasche Vloer-Tapyten'. [Adv. 60]

Bovengenoemd scala aan activiteiten zou de achttiende-eeuwer zeker herkennen als 'alles wat tot die Affaires van een goede Behanger vereischt word'. [Adv. 181] Hierin kan een onderscheid gemaakt worden tussen diensten en producten. De kamerbehanger, ook wel kortweg behanger genoemd, was enerzijds een ambachtsman die behangsels – 'Al datgene wat aan wanden, aan deuren, over bedden of aan wat ook, tot versiering of tot beschutting wordt opgehangen' – vervaardigde en aanbracht.[34] Dit behangsel kon bestaan uit tapijtwerk, stof, (goud)leer, of papier. Het behangen van ledikanten, ofwel het vervaardigen van gordijnen en vallen, was wel de voornaamste werkzaamheid. In het verlengde hiervan lag het vervaardigen van gordijnen en vallen voor de ramen, deuren en schoorsteen. Ook vervaardigde de kamerbehanger de inhoud van het ledikant, tot in de negentiende eeuw aangeduid met 'het bed': de matrassen, lakens, spreien, dekens en kussens. Hiermee bevond hij zich echter op het terrein van de beddenmaker. De overlap en concurrentie met andere ambachten wordt in § 1.1.1-1.1.2 verder besproken.

De tweede kernactiviteit van de kamerbehanger was het voorzien van stoelen en ander zitmeubilair van een stoffen bekleding. Voor zitmeubelen vervaardigde hij daarbij de kussens en beschermende hoezen. Verder naaide en legde hij vloertapijten, lopers en matten. Al deze zaken werden door hem ook hersteld. In de rijkere huishoudens werden de zomer- en winterameublementen door hem gewisseld. In mei hielp hij mee met de jaarlijkse verhuizing van de elite naar hun buitens, en nam ledikanten af om ze in de buitenhuizen weer op te zetten. Tenslotte werd er op kamerbehangers wel een beroep gedaan voor de taxatie van goederen en inboedels.

Anderzijds was de kamerbehanger een winkelier die kant-en-klare producten verkocht en op voorraad had. Robbert Peters adverteerde het publiek in 1736 dat bij hem te Rotterdam 'word gemaakt, verkogt en zyn gereed te vinden' allerlei soorten van nieuwmodische meubelen. [Adv. 17] Die meubelen betroffen, zo adverteerde hij al in 1729, 'alle soorten van Ledikanten, Veldbedden, Stoelen, Leunstoelen'. [Adv. 7] Kamerbehangers handelden ook in meubelen en waren die door anderen vervaardigd werden. Voor een groot aantal daarvan verrichtten zij nog wel een dienst, zoals het maken van een kous

om het koord waarmee de verkochte spiegels en lusters werden opgehangen. Ten slotte verkocht de kamerbehanger goederen vervaardigd door anderen waar hij geen dienst meer bij verrichte, zoals porselein en gueridons. Hij verhuurde al deze meubelen en stofferingen ook voor de aankleding van zowel feestelijke gelegenheden als rouw.[35]

Niet alle kamerbehangers voerden bovengenoemde activiteiten in gelijke mate uit. Uit de advertenties blijkt dat er sprake was van een zekere mate van specialisatie: de één legde zich meer toe op het vervaardigen van ledikantbehangsels, terwijl een ander vooral papierbehang verkocht. In de grotere steden zal dit wellicht noodzaak zijn geweest, om zich te onderscheiden van de concurrentie. Dat kamerbehangers in kleinere steden als Leeuwarden juist een zeer breed aanbod aan diensten en producten hadden, lijkt dit te bevestigen.

1.1.1 De situatie vóór 1700

Aan het begin van de onderzochte periode was het in de Republiek nog geenszins gebruikelijk dat bovengenoemde werkzaamheden door één en dezelfde ambachtsman werden uitgevoerd. Zij behoorden tot het terrein van verschillende ambachtslieden die zich met interieurtextiel bezig hielden: de ledikantmakers, stoffeerders, behangsel- en gordijnmaaksters, tapijtwerkers, goudleermakers en in mindere mate de zadelmakers.

De werkzaamheden verricht door de ledikantmakers, stoffeerders en gordijnmaaksters komen het meest overeen met die van de latere kamerbehangers. Ledikantmakers vervaardigden de behangsels – gordijnen en vallen – voor ledikanten, bedsteden, muren, ramen en schoorstenen, alsook verschillende kleden en kussens. Zo kreeg de Haagse ledikantmaker Daniel Gessels in 1660 f 175,5,-[36] betaald voor het stofferen van een ledikant en voor een tafelkleed, geleverd voor het Logement van Delft in Den Haag.[37] Daarnaast waren er naaiateliers en zelfstandige naaisters die zich specialiseerden in het vervaardigen van behangsels en gordijnen voor ledikanten; de behangsel- of gordijnmaaksters. Zo maakte de Amsterdamse *gordijn maeckster* Itgen Everts in 1635 een ledikantbehangsel van rood laken.[38] De stoffeerders bekleedden zitmeubelen met stof en passementen. Daarnaast zullen er winkeliers zijn geweest die deze eindproducten verkochten, zonder daar zelf aan te hebben gewerkt. De ledikantmakers, stoffeerders en winkeliers behoorden in de meeste steden tot het Sint-Nicolaas of grootkramersgilde. Als zodanig kenden zij geen gildeproef, in tegenstelling tot andere producerende ambachten, zoals de stoelenmakers en kleermakers.

Een andere groep die werkzaamheden verrichtte aan ledikanten, waren de beddenmakers en -winkeliers. Zij maakten voornamelijk matrassen, dekens, lakens, spreien en kussens (het 'bed'), maar verkochten ook hele ledikanten met

behangsels. Ook hier is al voor 1700 een overlap te zien met de ledikantmakers en stoffeerders: die laatsten vervaardigden ook wel matrassen en dekens, terwijl beddenmakers op hun beurt ledikantbehangsels, spreien en stoelkussens verkochten. Het is de vraag hoe de verschillende groepen zich tot elkaar verhielden. Er lijkt geen verschil te zijn in de kwaliteit van behangsels die beiden maakten.

De tapijtwerkers, tapissiers of 'tapitsiers' vormden een andere belangrijke groep ambachtslieden die zich met het aanbrengen van interieurtextiel bezig hield en waaruit een aantal kamerbehangers voortkwam, zoals de eerder genoemde Folte. In eerste instantie waren zij de fabrikanten van en handelaren in geweven tapijten en kleiner tapijtwerk. Uit hun rekeningen blijkt dat zij de tapijten ook wel voor de klant 'stoffeerden', dat wil zeggen van een canvas voering en lussen aan de bovenzijde voorzagen, zodat ze opgehangen konden worden. Verder brachten zij tapijtwerk aan op zitmeubelen en vervaardigden er kussens en gordijnen van.[39] Wanneer de tapijten ongestoffeerd geleverd werden, diende dit nog ter plekke gedaan te worden. Zo kreeg de Haagse kleermaker Jan van der Voort in 1665 f 40,- betaald voor het 'stofferen van de tapyten van de raetcamer' van het stadhuis in Nijmegen, terwijl kleermaker Andries van Sambeeck betaald kreeg voor het 'nayen aen de tapyten', f 3,-.[40] Dit geeft aan dat kleermakers ook wel werkzaamheden verrichtten die tot het terrein van de stoffeerders behoorden. Dat is niet verwonderlijk, aangezien beiden zich bezig hielden met het snijden en naaien van stoffen. In Amsterdam behoorden de snijders en winkeliers in de veertiende eeuw tot het kleermakersgilde.[41] In de tweede helft van de achttiende eeuw was dat in Den Bosch nog steeds het geval. [afb. 1.2] Er zijn meer voorbeelden bekend van kleermakers die werkzaamheden aan interieurtextiel uitvoerden, een aspect dat in de bestaande literatuur over kleermakers nauwelijks aan bod komt.[42] Andersom zijn geen voorbeelden bekend van ledikantmakers die professioneel kleding maakten. Het beroep van kleermaker en kamerbehanger kwam wel geregeld in dezelfde familie voor. Een voorbeeld daarvan is de Amsterdamse familie Stevens, met verschillende kleermakers en ledikantmakers alsook een hoedenmaker.

Voor de fabrikanten van goudleer geldt hetzelfde als voor de tapijtwerkers; zeker de grotere leveranciers en winkeliers brachten het goudleer in de zeventiende eeuw zelf aan.[43] Zo adverteerden Pieter Kool en Gerrit Jansz. in 1677 niet alleen dat zij goud- en zilverleer verkochten, maar tevens 'bekleeden sy de Kamers met goudt Leer, en oock met Stoffen en Tapijten, een yder zijn gerijf'. [Adv. 1] Wie (goud)leer wilde bewerken of verhandelen diende lid te worden van het leerlooiers- of schoenmakersgilde (Sint-Crispijnsgilde). In ieder geval in Den Haag treffen we onder dit gilde ook behangers aan.[44]

Ten slotte moeten nog de zadelmakers of 'zaalmakers' vermeld worden. Zij waren in de eerste plaats leerbewerkers die zadels en tuigen vervaardigden, maar ook wagens en koetsen leverden. De meest kostbare koetsen hadden banken

bekleed met fluweel of zijde, en gevoerde gordijnen voor de ramen. In de rouw werden ze door zadelmakers met zwart laken bekleed. Bovendien 'behingen' zij de paarden van de lijkkoetsen: 'tot welker versiering zij de kleeden, kappen, strikken, en verder toebehooren, verhuren'.[45] Het is dan ook niet verwonderlijk dat een aantal zadelmakers ook het ambacht van kamerbehanger uitoefende, zeker in kleinere plaatsen. Zo vestigde Johannes Pieter Ninck zich in 1770 in Beverwijk, 'om aldaar zyn Zadelmaakery en met een ook Kamerbehangery voort te zetten'. [Adv. 56] In Lisse kon men in 1777 terecht bij Jan Kramer, 'Mr. Zadelmaaker en Kamer-Behanger'. [Adv. 78]

Samengevat waren er vóór 1700 vele ambachtslieden en winkeliers werkzaam op het terrein van interieurtextiel, van wie de werkzaamheden overlapten. Dientengevolge zullen zij elkaar nu eens beconcurreerd hebben, en dan weer met elkaar hebben samengewerkt.

1.1.3 Houtbewerkers: concurrenten en partners

Wat concurrentie en samenwerking betreft, verdient de relatie tussen ledikantmakers/stoffeerders (en later kamerbehangers) en de houtbewerkers een aparte vermelding. Dat de ledikantmakers en tapijtwerkers meubelen bekleedden, zorgde nogal eens voor wrijving met de verschillende gilden van de houtbewerkers, die het houtwerk van deze meubelen vervaardigden. Ledikanten en lijsten voor de verschillende soorten schermen als chassinetten en haardschermen werden gemaakt door timmerlieden, schrijnwerkers, kastenmakers of witwerkers, terwijl beeldsnijders het decoratieve houtsnijwerk hieraan uitvoerden. De stoelenmakers vervaardigden zitmeubelen.

De Spaanse stoelenmakers dankten hun naam aan het populairste stoeltype uit de zeventiende eeuw: de zogenoemde Spaanse stoel. Afgeleid van Spaanse voorbeelden uit de zestiende eeuw was dit een in de basis rechthoekig stoeltype waarbij de poten verbonden waren door een onderstel, en de zitting en meest ook de rug een vaste bekleding hadden van leer, tapijtwerk of stof. Dit stoeltype was in de zeventiende eeuw wijdverspreid door Europa, zij het met regionale verschillen. [Afb. 1.3-1.4] De Spaanse stoelenmakers mochten hun stoelen zelf met leer opmaken, maar andere stofferingen lijken voorbehouden te zijn geweest aan de ledikantmakers en stoffeerders.[46] Het was dan ook gebruikelijk dat een stoelenmaker de stoelen die met stof bekleed dienden te worden, onbekleed aan de klant leverde. De klant kocht vervolgens zelf stof en liet de stoelen bij een stoffeerder opmaken. Nog in 1770 vermeldde de Amsterdamse kasten- en stoelenmaker Barent Kloppenburgh dat hij stoelen volgens afspraak 'ongevuld en onbekleed' had geleverd.[47]

Al in de zeventiende eeuw – en waarschijnlijk nog wel eerder – lieten ondernemende Haagse ledikantmakers en stoffeerders echter in hun eigen werkplaats stoelen maken door stoelenmakers. Mogelijk hield dit verband

met de mode in de jaren 1630-1640 om deze stoelen bijna geheel met stof te overtrekken.[48] [afb. 1.5] Wellicht werkte dit een nauwere samenwerking in de hand. Dit was echter een doorn in het oog van het plaatselijke Groene en Spaensche stoelenmakersgilde. De voor de ledikantmakers werkende stoelenmakers waren klaarblijkelijk niet altijd lid of meester in het gilde. Aangezien de ledikantmakers en stoffeerders tot het koopmansgilde behoorden, waren zij bovendien vrijgesteld van het verplichte brandmerken van de stoelen en de daarbij behorende betaling, waardoor het gilde op meerdere fronten inkomsten misliep. Al in de vroegst bewaarde keuren van het Haagse stoelenmakersgilde van vóór 1640 werden bepalingen opgenomen om het werk van de stoelenmakers en ledikantmakers/stoffeerders gescheiden te houden.[49]

Deze situatie was niet uniek voor Holland, blijkens een Frans vonnis uit 1598. De *marchands-tapissiers* te Parijs verkregen toen het recht om meubelen te verkopen, op voorwaarde dat zij die kochten bij een meester schrijnwerker, en dat deze door hem gemerkt waren.[50] Dat de gewraakte praktijk in Holland ondanks de verordening bleef bestaan, blijkt wel uit de verdere ampliaties van de gildebrieven van het Haagse stoelenmakersgilde. In 1651 voegde men toe dat ledikantmakers en stoffeerders die stoelen wilden verkopen voortaan het lidmaatschap van het gilde moesten kopen à twaalf guldens.[51] Alleen de Spaanse stoelenmakers mochten stoelen in de rouw bekleden.[52] In 1739 vond men het nodig om te duiden dat met 'volcomen sijn opgemaakt' bedoeld werd dat de stoelen 'gemaakt ende gestoffeerd' waren door een meester Spaanse stoelenmaker. Het is onduidelijk of 'gestoffeerd' hier in de oude betekenis van 'met canvas voorzien' werd gebruikt, of in de nieuwe van met een (eind)stof voorzien.[53] In 1753 werd nogmaals verordonneert dat alle stoelen gebrandmerkt dienden te worden.[54]

Kort na 1700 deed zich, weer in Den Haag, een vergelijkbaar conflict voor tussen de ledikantmakers en stoffeerders enerzijds en het Sint-Jozefsgilde anderzijds, waartoe de timmerlieden, kastenmakers en schrijnwerkers behoorden. Op verzoek van het gilde vaardigde de stad een nieuwe keur uit. Het werd de ledikantmakers en stoffeerders voortaan verboden om timmermans- of schrijnwerkersknechten bij hen thuis te laten werken 'aan het houtwerk van eenige ledikanten'. Dergelijk werk mocht alleen worden uitgevoerd op de winkels van een meester die zijn proef had afgelegd. Mochten een meester en zijn knechten bij een ledikantmaker in huis werken, dan werd het de meester gedurende die tijd verboden daarnaast een eigen winkel te houden. Bovendien werd de bijdrage van ledikantmakers om houtwerk tot ledikanten te verkopen verhoogd van zes naar twaalf stuivers.[55] Onderaanneming werd zo verboden.

Verdere onmin valt pas aan het eind van de onderzoeksperiode te bespeuren. In 1792-1793 diende het Amsterdamse Sint-Jozefsgilde een aanklacht in bij de schepenen tegen Joseph Cuel en François Heupgen,

wegens het invoeren en verkopen van onbeklede meubelen.[56] Zowel Cuel als Heupgen profileerden zich als 'Fransche behangers', en het laat zich raden dat de ingevoerde meubelen uit Frankrijk kwamen. [zie § 4.5 en § 5.2] Het is opvallend dat er niet méér klachten zijn gevonden van het timmermansgilde richting behangers met betrekking tot het invoeren van meubelen. In 1794 ten slotte klaagden de dekens van het Bossche schrijnwerkersgilde kamerbehanger Gerardus Reitz aan. Reitz had voor een klant een kabinet uit elkaar gehaald, verhuisd en weer in elkaar gezet, wat in strijd was met de gilderegels. De schepenbank verklaarde de eis echter ongegrond.[57]

1.1.4 Ontstaan van een beroep

De benaming 'kamerbehanger' lijkt niet eerder in gebruik te komen dan in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In de stadsrekeningen van Amsterdam komt voor het eerst een 'kaamerbehanger' voor in 1708, Hendrick Clockert, die bij zijn huwelijk in 1687 al zo genoemd werd.[58] Hoewel de term dan al ingeburgerd is, noemen kamerbehangers zich pas in de jaren 1740 zo in advertenties en schrijft Abraham Deel zich in 1745 als eerste in als 'behanger' bij het Haagse koopmansgilde.[59] [Adv. 25-26, 38] Tot dan toe noemen zij zich ledikantmaker, behangselmaker, of het uit het Frans afgeleide *tapitsier*. Gebruikelijk is de dubbele aanduiding 'ledikant- en kamerbehanger', waarbij de term ledikantbehanger of -maker gewoonlijk als eerste wordt genoemd. [O.a. Adv. 25-26, 38, 49-50] Blijkbaar stond dit deel van het werk in hoger aanzien.

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw lijken een tweetal bewegingen te leiden tot het ontstaan van de latere kamerbehangers. Enerzijds treedt er specialisatie op: het aanbrengen van wandbekleding wordt vaker uitbesteed aan een aparte ambachtsman. Anderzijds treedt er juist verbreding op: werkzaamheden die tot dan toe door verschillende ambachtslieden in meubels en textiel werden uitgevoerd, worden vaker verenigd in één winkel. Dit is in lijn met twee ontwikkelingen in de achttiende eeuw: de steeds verder toenemende arbeidsdifferentiatie en de toegang van een groeiende groep consumenten tot luxeproducten.[60]

Welke groep ambachtslieden bracht nu precies de kamerbehanger voort? Voor Engeland worden de *upholders*, het Engelse equivalent van de kamerbehangers (vanaf de achttiende eeuw: *upholsterers*) omschreven als 'originally a species of the Taylor', die al in 1360 een eigen gilde kregen.[61] Voor Frankrijk wordt er gewezen op het grote gilde van de tapijtwevers, waarbinnen de *marchandtapissiers* zich in de zestiende eeuw manifesteerden als aparte groep.[62] Dit geeft al aan dat per land de ontwikkelingen zich verschillend voltrokken. Ook per regio en zelfs per plaats kunnen er verschillen zijn geweest. Voor de Republiek is het antwoord evenmin eenduidig. In Den Haag lijken de ledikantmakers en stoffeerders de belangrijkste groep te zijn geweest waaruit

kamerbehangers voortkwamen, terwijl in Haarlem een aantal zadelmakers zich tot kamerbehangers ontwikkelde. Voor Amsterdam valt een dergelijke uitspraak niet te doen. In ieder geval behoorden de kamerbehangers in de Republiek veelal tot het gilde van de kooplieden of kramers. In tegenstelling tot in Engeland en Frankrijk hebben zij hier nooit een eigen gilde gehad of een proef gekend.[63]

De eerder genoemde verbreding van werkzaamheden werd in de Republiek mogelijk verder aangezwengeld door de komst van een aantal Franse *tapissiers* naar het noorden. Vooral vanaf de tijd van Frederik Hendrik en Amalia was men zich in de Republiek sterk op het Franse hof gaan richten voor de laatste mode.[64] Al vanaf het midden van de zeventiende eeuw zijn dan ook Fransen te vinden onder de Haagse ledikantmakers en stoffeerders, van wie een aantal ook aan het hof werkzaam was.[65] In de registers van nieuwe winkels van het Haagse koopmansgilde, bewaard vanaf 1639, vinden we Frans Morgan (1644), Jean Jacques Cristal (1646), Lisbet de Rieux (1680) en Dominique la Roo (1691) ingeschreven als ledikantmakers.[66] Alexandre le Clair (of Clerq), een borduurwerker uit de Champagne, was van 1631 tot 1650 conciërge van het Binnenhof en het Oude Hof te Den Haag en van het Kasteel van Breda, voor Frederik Hendrik en Willem II.[67] Hun eerstehands kennis van de nieuwste Franse mode en technieken, alsook de handelscontacten die zij bleven onderhouden met Frankrijk, zullen hun een sterke concurrentiepositie gegeven hebben ten opzichte van de lokale ledikantmakers.

De Franse *marchand-tapissier* was echter van een andere stiel dan de Hollandse ledikantmaker. In 1636 waren in Frankrijk al de zes verschillende neringen van de *tapissiers* – waaronder wevers, handelaren in textiel en de feitelijke stoffeerders – samengebracht in één gilde.[68] Volgens de nieuwe keur mochten zij voortaan ook kant-en-klare, door anderen vervaardigde producten verkopen, iets wat in de praktijk ongetwijfeld al langer gebeurde.[69] Dat dit in noordelijker streken nog nieuw was bewijst de zaak van een zekere François Desnoyers in 1675. Desnoyers, een *tapissier* afkomstig uit Lyon, was in dienst bij de bisschop van Doornik, de fransman Gilbert de Choiseul du Plessis (1613-1689). Het is goed mogelijk dat Desnoyer met de bisschop meekwam bij diens benoeming in 1669. Desnoyers richtte nu een verzoekschrift aan het stadsbestuur, om zijn beroep vrij te mogen uitoefenen, zoals naar zijn zeggen 'de tapissiers te Parijs en alle andere grote steden deden', aangezien geen van de gilden 'fasse profession expresse et spéciale de s'occuper à ce qui compose le sien'. Zijn werk bestond uit 'faire des licts de toutes sortes avec les choses nécessaires pour les garnitures d'iceux, comme sont contre-pointes, couvertures piquées, matelas, licts de plumes, etc., accommoder, garnir, nettoyer et raccommoder les tapisseries, faire sièges garnies de toutes façons et travailler à toutes sortes d'ameublement de maisons, comme aussy faire des pavillons, tentes de licts de camp de toutes les façons'. Zijn verzoek wordt goedgekeurd, 'puisqu'il y va de l'utilité publique et que la fonction qu'il prétend ne se trouve dépendre

de quelque stil particulier, et qu'il n'y a personne qui l'exerce présentement'.[70]

In 1685 diende de uit Parijs afkomstige *tapissier* Paul Tison een vergelijkbaar verzoek in bij de stad. Tison was naar Doornik afgereisd om in dienst te treden van een zekere heer De Tracy, maar deze was in de tussentijd overleden. Tison wilde graag in Doornik blijven en daar zijn beroep uitoefenen. Evenals Desfroynes vervaardigde Tison tenten, allerlei soorten bedden, paviljoenen 'à la romaine et à la queue', stoelbekledingen en andere soorten van ameublementen tot de aankleding van een voornaam huis, matrassen, doorgestikte spreien zowel als spreien van tafzijde, satijn, en andere stoffen.[71] Opvallend genoeg concluderen de raadsleden weer, na overleg met de wevers, naaiers, en handelaars in wollen goederen, dat wat hij uitoefende 'chose nouvelle' was. Ook Tison kreeg daarom vrijstelling.

In beide gevallen ging het om Franse *tapissiers* die door een broodheer naar Doornik werden gehaald. Deze wenste diensten en kwaliteit die men in de zuidelijke Nederlanden op dat moment blijkbaar niet kon leveren. Andere Franse *tapissiers* die in het laatste kwart van de zeventiende eeuw naar het noorden kwamen, waren deels, maar zeker niet uitsluitend, Hugenoten op de vlucht voor vervolging als gevolg van de herroeping van het Edict van Nantes (1685). Zo ontvluchtte de *tapissier marchand* Pierre Audrouin in 1687 La Rochelle om zich in Amsterdam te vestigen, waar hij een winkel in tapijten begon. Willem III maakte vanaf 1696 gebruik van de diensten van de uit Alençon gevluchte Pierre Courtonne. Doordat deze Fransen opdrachten kregen vanuit de hofkringen, konden zij hun stempel drukken op mode en smaak, en de ontwikkeling van het beroep.

Anderzijds moeten we niet vergeten dat de Franse immigranten in aantal een minderheid vormden onder de ledikantmakers en stoffeerders in Holland. Van de 21 ledikantmakers die tussen 1644-1700 een winkel begonnen in Den Haag, waren 6 van Franse afkomst, ofwel nog geen derde. De wisselwerking tussen de Republiek, Engeland en Frankrijk en vooral de overdracht van nieuwe modes en technieken op lokale ledikantmakers en stoffeerders is een gebied dat nog nauwelijks onderzocht is. Deze vragen worden nader behandeld in hoofdstuk 2, aan de hand van Willem III en zijn leveranciers.

1.1.5 Aantallen kamerbehangers in de Republiek

Voor Amsterdam, Haarlem en Den Haag is onderzoek gedaan naar het aantal werkzame kamerbehangers tussen 1680-1810.

Amsterdam

Voor Amsterdam ontbreken ledenlijsten van het kramersgilde. De belangrijkste bron voor het vinden van kamerbehangers zijn de poorterboeken (1531-1811), die ontsloten zijn op beroepen. Een probleem hierbij is dat kamerbehangers zich vóór de jaren 1740 niet altijd als zodanig inschreven: zij noemden zich

soms eenvoudigweg koopman of winkelier. De gevonden gegevens uit de poorterboeken zijn vergeleken en aangevuld met gegevens uit doop-, trouw- en begraafakten (DTB), advertenties, notariële akten, transportakten, en vermeldingen in rekeningen en kasboeken. Hieruit kwam een lijst van 115 individuele kamerbehangers. [Tabel 1.2] Per individu is getracht de werkzame periode te achterhalen. Dit was niet voor iedereen mogelijk. In de tabel wordt per decennium het aantal werkzame kamerbehangers weergegeven. Mogelijk lag hun aantal in werkelijkheid iets hoger. Het aantal kamerbehangers in de stad stijgt gestaag vanaf 1680, tot er in de jaren 1770 een opvallende stijging plaatsvindt en hun aantal bijna verdubbelt. Naar het eind van de eeuw neemt hun aantal weer iets af.

Tabel 1.2: Amsterdam. Aantal werkzame kamerbehangers in de periode 1680-1810

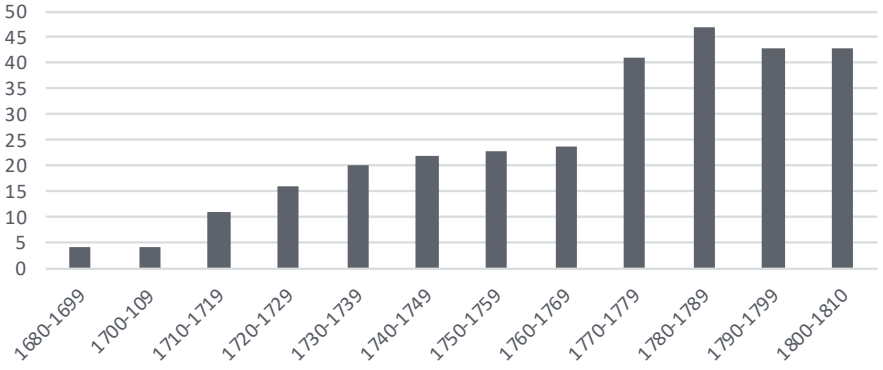

Van het merendeel (104 personen) viel de herkomst te achterhalen. [Tabel 1.3] De meesten (41) blijken uit Amsterdam afkomstig. Van de personen die van buiten de stad komen, zijn de meeste afkomstig uit de Duitse gebieden (22), nauw op de voet gevolgd door de Republiek (20). Ondanks de grote invloed die van Frankrijk uitging op modegebied kwamen er relatief weinigen Franse behangers naar Amsterdam (9). De rest is afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden (9) en Engeland (3).

Tabel 1.3: Amsterdam. Herkomst van kamerbehangers, 1680-1810

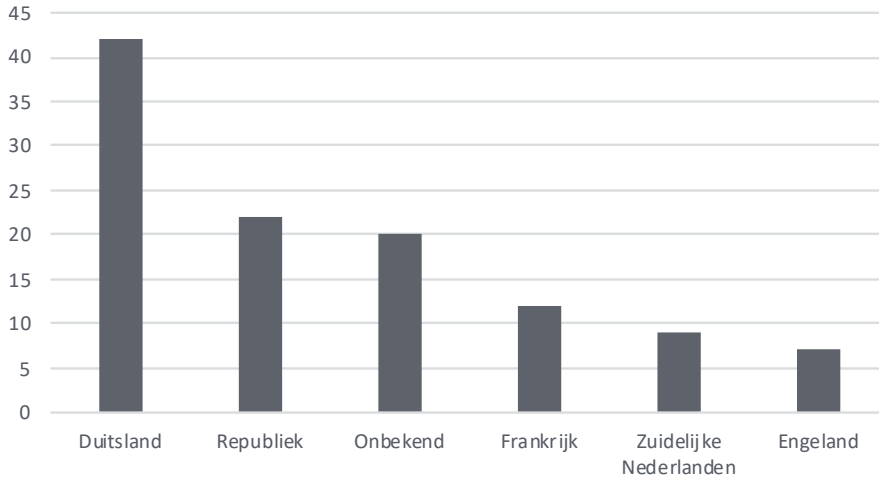

Den Haag

Voor Den Haag bleven van het koopmansgilde de registers van nieuwe winkels bewaard voor de periode 1639-1798.[72] In 1798 werd het gilde opgeheven. De registers zijn doorgenomen op inschrijvingen van kamerbehangers en vergeleken en aangevuld met de admissieregisters. Net als voor Amsterdam werden daarnaast aanvullende namen gevonden in andere bronnen zoals rekeningen en kasboeken. In totaal werden 95 individuele kamerbehangers gevonden. [Tabel 1.4] Waar in Amsterdam een stijging in aantal te zien is in de achttiende eeuw, blijft het aantal kamerbehangers in Den Haag veel stabieler. Mogelijk is de aanwezigheid van de regering en het hof hier de reden voor. Ook in Den Haag is een stijging waarneembaar van het aantal werkzame kamerbehangers in de jaren 1770, al is die kleiner dan in Amsterdam. Van 70 personen (73%) werd de herkomst gevonden. [Tabel 1.5] Ook hier blijken de meesten uit de stad zelf afkomstig (45). De mensen die van buiten komen, blijken van gelijke mate afkomstig te zijn uit Frankrijk, Duitsland en de rest van de Republiek (6/7). Een enkeling komt uit Engeland of Zwitserland.

Tabel 1.4: Den Haag. Aantal werkzame kamerbehangers in de periode 1680-1810

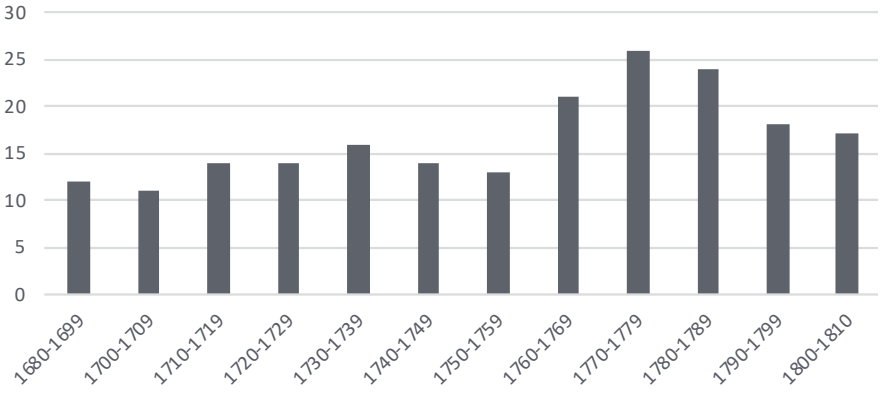

Tabel 1.5: Den Haag. Herkomst van kamerbehangers, 1680-1810

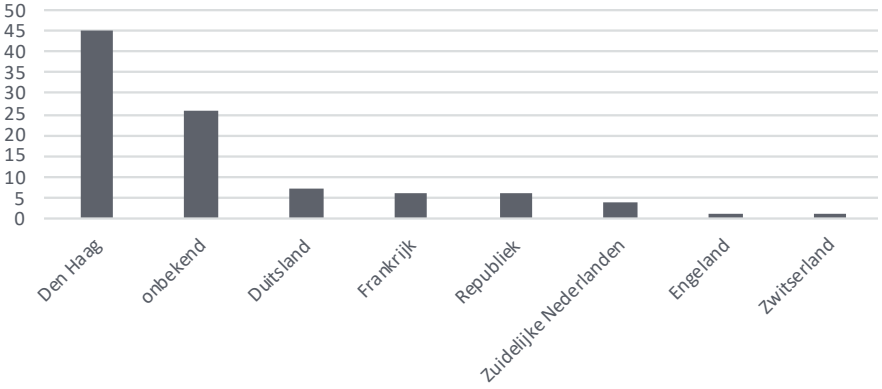

Haarlem

Hoe verhoudt een kleinere stad als Haarlem zich nu tot deze twee grote steden? Voor Haarlem zijn de poorterboeken niet bewaard, maar de ledenlijsten van het Comansgilde en het Sint Lucasgilde – waartoe de kamerbehangers sinds de keur van 1751 behoorden – gelukkig wel.[73] Vóór 1715, toen Daniel de Keijser als 'ledikantbekleeder' werkzaam was, zijn hier geen kamerbehangers gevonden. In de periode 1715-1810 waren er in Haarlem in ieder geval 24 verschillende personen als kamerbehanger werkzaam. [Tabel 1.6] Dat er hier veel minder kamerbehangers werkzaam zijn geweest, is begrijpelijk gezien de kleinere omvang van de stad en de nabijheid van Amsterdam. Hun aantal stijgt vanaf de jaren 1760. Het valt op dat in alle drie de steden in de jaren 1770 een sterke stijging van het aantal kamerbehangers te zien is. Deze stijging constateert Piena (2020) ook bij de witwerkers in Amsterdam en Rotterdam.[74] Van 22 personen (92%) kon de herkomst achterhaald worden. [Tabel 1.7] De meerderheid

daarvan komt uit de eigen stad. Van de rest komen de meesten uit andere plaatsen in de Republiek (Amsterdam, Utrecht, Vianen, Zutphen en Zwolle), een enkeling is afkomstig uit Duitsland of Frankrijk.

Tabel 1.6: Haarlem. Aantal werkzame kamerbehangers in de periode 1680-1810

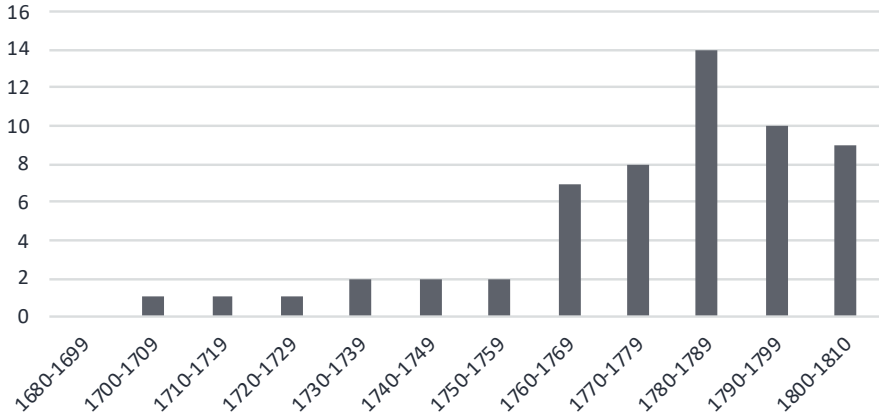

Tabel 1.7: Haarlem. Herkomst van kamerbehangers, 1680-1810

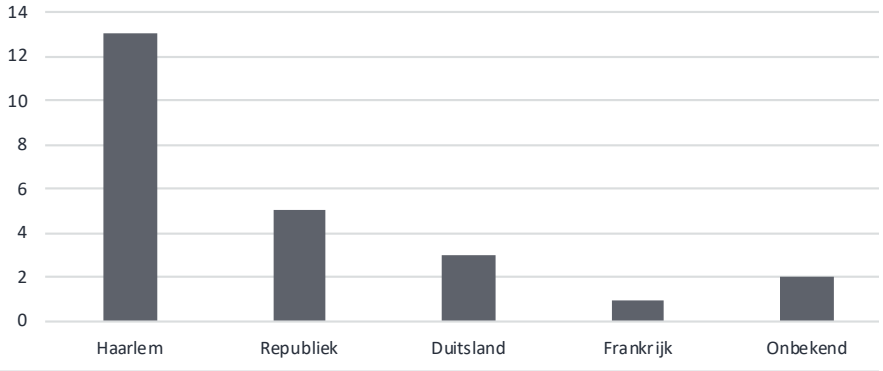

1.2 Opleiding, loopbaan en sociale status

1.2.1 In de leer

Wie kamerbehanger wilde worden, ging in de leer bij een meester, zoals dat ook bij andere ambachten gebruikelijk was. Gegevens over de leertijd van ambachtslieden in de Republiek zijn echter schaars, en de kamerbehanger vormt daar geen uitzondering op.[75] Het is daarmee lastig een algemeen beeld te schetsen van de opleiding – behalve dat die verliep van leerling en gezel naar knecht en/of meester – of deze te toetsen aan wat bij andere ambachten gebruikelijk was.

In het algemeen bracht een leerjongen twee tot zes jaren bij een meester door, om zich vervolgens als gezel tegen een hoger loon nog eens een aantal jaren te specialiseren in het vak, of een bepaald aspect daarvan. De meeste jongens werden door hun vader opgeleid, en volgden hem op.[76] Sommigen begonnen al met 9 jaar te werken, al lijkt 12 tot 15 jaar gebruikelijker te zijn geweest. Een en ander was ervan afhankelijk of de familie een aantal jaren aan een Latijnse, Franse of kostschool kon bekostigen, en hoe snel de jongen die school doorliep. Leerjongens en gezellen woonden soms bij hun meester in, of waren daar in de halve kost.

De regels van de gilden waar kamerbehangers lid van waren – voornamelijk het koopmansgilde – bieden slechts summier informatie over de leertijd. De meest voorkomende bepaling was dat nieuwe leerjongens opgegeven werden bij het gilde, en dat daarvoor een paar stuivers betaald werd.[77] Over het aannemen, onderhoud, de te leren materie, leertijd en ontslag, zijn veelal geen bepalingen opgenomen.[78] Dit gold overigens voor de meeste gilden in de Republiek. Dit zal hetzij mondeling zijn overeen gekomen, hetzij vastgelegd in een contract. Twee andere veelvoorkomende bepalingen waren dat een meester slechts één leerjongen en/of gezel tegelijk mocht opleiden, en dat een leerjongen niet van meester mocht veranderen, vóór hij bij zijn vorige meester ontslagen was. Alles op straffe van boetes.[79] In Den Haag moesten leerjongens die 8 tot 12 stuivers per dag verdienden zich aansluiten bij de ledikantmakersbos, voor 12 stuivers per jaar. Een ledenlijst bleef hier helaas niet bewaard.[80]

Wat en hoe leerjongens concreet leerden, blijft onduidelijk. In *A General Description of all Trades* (1747) wordt er wat misprijzend gewezen op de lichte arbeid van de kamerbehanger: 'the working part […] is not Hard, but clean and genteel' [..] therefore fit for smart Youths, who have no strength to spare'.[81] Bimont en Garnier schrijven niet over de leertijd. 'De jongen' van de Utrechtse kamerbehanger Cornelis van Bree ging in ieder geval mee op locatie om te helpen.[82]

Er zijn aanwijzingen dat kamerbehangers zelf de toegang tot het beroep beperkten door selectie en hoge leergelden. Uit Engeland en Frankrijk is

bekend dat er een behoorlijke premie werd gevraagd voor de opleiding van een leerjongen.[83] In 1720 zond Maria Louise van Hessen-Kassel een zekere Johan Marcus Brand (1692-1755) vanuit Leeuwarden naar Den Haag om daar op haar kosten drie jaar 'in 't tapissiers werk' te leren, bij kamerbehanger Johannes Dier.[84] Zij betaalde f 98,9,- voor zijn opleiding en nog eens f 54,- voor zijn kleding. Brand was net als de prinses afkomstig uit Hessen: wellicht lag daarin de reden dat de prinses juist hem sponsorde.[85] Brand keerde na voltooiing van zijn leertijd terug naar Leeuwarden waar hij inderdaad als kamerbehanger voor het stadhouderlijk hof ging werken.[86] Op 27 mei 1724 werd hij aangesteld als hellebardier van Maria Louise, op een traktement van halve gage en vrije tafel of kostgeld, 'mits hij gehouden zoude wesen als Tapissier aan het hof te arbeiden, wanneer sulks gerequireert mogte worden'.[87] In 1749 was hij nog altijd werkzaam als kamerbehanger te Leeuwarden.[88]

Brand was aan het begin van zijn leertijd al 28 jaar. Alhoewel de gemiddelde leeftijd van leerjongens van kamerbehangers wat hoger lijkt te liggen dan bij andere ambachten, zal Brand eerder een gezel dan een leerjongen zijn geweest. Een andere gezel was waarschijnlijk de 'jongeling' Jacob Martinus ten Boven uit Nijmegen, die in 1780 voor vier jaar admissie kreeg te Den Haag om bij de kamerbehanger Johannes Kam jr. te gaan werken.[89] Ten Boven was toen 20 jaar. Hij keerde terug naar Nijmegen, waar hij in 1787 een aanzienlijk aandeel had in de herinrichting van de stadhouderlijke vertrekken in het Valkhof, toen Willem V met zijn gezin en de hofhouding daar verbleef.[90] In 1791 trouwde Ten Boven te Nijmegen, en werkte daar en in Arnhem als behanger en koopman, tot zijn faillissement in 1812.[91]

Leerjongens kwamen meest uit de hogere middenstand. In Amsterdam namen kamerbehangers nauwelijks weesjongens als leerling aan, in tegenstelling tot bijvoorbeeld zilversmeden, horlogemakers, kastenmakers en kleermakers.[92] [Tabel 8: *Weesjongens in de leer bij bij kamerbehangers*] 'Kamerbehanger' komt ook niet voor onder de ambachten die genoemd worden op de verschillende lijsten van gereedschappen, die jaarlijks aan de werkjongens uit de weeshuizen werden verstrekt.[93] De enige bekende leercontracten van kamerbehangers zijn echter met weesjongens. [afb. 1.6] Uit de contracten blijkt dat de jongens, van wie de jongste 13 jaar was bij aanvang en de oudste 24, vier jaar in dienst zouden blijven. Eén werkte vijf jaar als leerjongen. Dit was korter dan de leertijd in Engeland (7 jaar) en Frankrijk (minimaal 6 jaar en 3 jaar als gezel).[94] Uit de betalingen komt een weinig positief beeld naar voren. Eén jongen werd niet aangenomen vanwege slecht gedrag, allen veranderden tenminste eenmaal (en één zelfs viermaal) van meester, er was veel verzuim door ziekte of gebrek aan werk, en twee jongens liepen weg – zij het om de conscriptie voor het leger te ontlopen. Dat leerjongens echter ook een gewaardeerde kracht konden zijn, blijkt uit het feit dat kamerbehanger David Hesse te Haarlem in 1801 zijn

zilveren zakhorloge naliet aan Evert Anthonisse, 'mijn jongen'.[95] Alhoewel de meeste gegevens dus afkomstig zijn van de weeshuizen en gilden, hadden deze instituten in de praktijk weinig invloed op de opleiding van kamerbehangers als beroepsgroep.

Tabel 1.8: Weesjongens in de leer bij kamerbehangers

Jaar	Weesjongen	Leeftijd	Leer-jaren	Bij	Loon in stuivers/ week, jaar 1	jaar 2	jaar 3	jaar 4
1788	Pieter Heust	17	4	Kickhever	6	12	18	24
1805	Hendrik Petter			B. Slag	2 of 3			
1805	Gerrit Holthuys			Schouten	1			
1806	Jan Jacob Wendegoed			H. Bangart	1			
1806	Hendrik Petter			Poorters	3 of 4			
1806	Gerrit Holthuys			F. Heger		1		
1807	Gerrit Holthuys			H. Bangart	3		3	
1808	Harmen Warrens	10		J. Cuel	1			
1808	Gerrit Holthuys			P.J. de Haan	6			6
1809	Harmen Warrens	11		P.J. de Haan	1 of 2			
1813	Harmen Warrens	15	4	P.J. de Haan	6	12	18	24

Andere manieren van leren

Buiten de directe instructie van een meester waren er nog andere manieren om het vak te leren: uit gedrukte bronnen of door lessen te volgen. Een prentuitgave van het werk van de architect Thomas Lainé kreeg dan ook de opdracht mee: 'Livre de divers desseins d'ornements qui par la nouvauté, l'intelligence et le bon goût des compositions et par leurs richesses n'est pas moins utile a ceux qui commencent à s'appliquer au dessein qu'à ceux que leur profession obligent journellement d'en faire usage […]'.[96] De *Principes de l'art du tapissier* (1770/1773) van Bimont kende een internationaal succes en was ook in de Republiek voorhanden.[97] Maar ook over andere voor de kamerbehangers nuttige onderwerpen – boekhouden, rekenen, geometrie en tekenen – waren leerboeken beschikbaar. In de meeste steden boden schoolmeesters les aan in deze onderwerpen, privé, als cursus, of via een kostschool. In Amsterdam werd zo'n 'Fransche en Duitsche kostschool' zelfs gedreven door de drie kinderen van ledikantmaker Michiel Dorik. Zij onderwezen naast Frans en Duits het rekenen, schrijven, lezen, boekhouden en handwerken voor jonge juffrouwen. [Adv. 29-31; 33; 35]

Het tekenonderwijs verdient een aparte vermelding. Herhaaldelijk wordt gesteld dat de ambachtsman die verder wilde komen in zijn vak, moest leren (perspectief)tekenen, en kennis van de architectuur op moest doen.[98] Tekenen

lag aan de basis van ontwerpen en nieuwe modes, en daarmee van financieel succes. Wie zelf niet kon ontwerpen, was daarvoor afhankelijk van architecten, tekenaars en prenten, aldus Garnier (1830): 'Quand on n'a pas fait des études particulières sur le dessin et l'architecture, il est difficile d'ordonner la décoration entière d'un appartement, sans avoir recours à un architecte et à un dessinateur'.[99] Die waren in de grote steden wel te vinden, maar een kamerbehanger 'in de provincie' was op zijn eigen talenten aangewezen. Garnier raadde daarom aan om 'enkele goede werken over architectuur met prenten aan te schaffen', waarmee hij voornamelijk het werk van Percier en Fontaine bedoelde. Kennis van perspectief kwam verder de presentatietekeningen ten goede.[100]

Tekenonderwijs lijkt echter niet altijd een vast onderdeel te zijn geweest van de opleiding van leerjongens of gezellen in de ambachten. Wie dat kon betalen, nam les bij een tekenmeester.[101] In de grotere steden van de Republiek werden vanaf het einde van de zeventiende eeuw kunstacademies en -genootschappen opgericht, voornamelijk gericht op het modeltekenen naar het leven of naar beelden, maar die tevens tekenles boden aan ambachtslieden.[102] Wie lid wilde worden diende niet alleen het jaargeld te betalen, maar ook aan te tonen dat hij al kon tekenen (naar model) of een proeftekening naar een beeld te overleggen. In Leiden werd kamerbehanger en behangselschilder Cornelis van der Reyden als achttienjarige lid van het tekengenootschap *Ars Aemula Naturae*.[103] Onder de leden van kunstgenootschap *Pictura* in Den Haag en de Stadstekenacademie te Amsterdam werden echter geen kamerbehangers gevonden.[104] Dat wil niet zeggen dat zij er niet kwamen: leden konden een introducé meenemen en de verschillende genootschappen boden (avond)onderwijs voor ambachtslieden, een goedkoper alternatief voor een tekenmeester. In de Stadstekenacademie te Amsterdam bijvoorbeeld, konden 'Jongelingen, die zig op Kunsten, Wetenschappen, Fabrieken en Handwerken toeleggen', in 1781 voor f 16,- per jaar les krijgen in de grondbeginselen van het tekenen. Daar kwamen nog de kosten van tekenmaterialen bij.[105] In hoeverre kamerbehangers van deze mogelijkheden gebruikmaakten, valt niet na te gaan.

1.2.2 Meester worden

Had een gezel zijn leertijd goed volbracht, dan had hij twee mogelijkheden: meester worden, of knecht blijven. Om meester te worden hoefden kamerbehangers in de Republiek geen proef af te leggen, in tegenstelling tot bij andere ambachten.[106] Wie een eigen winkel wilde openen, moest poorter zijn, lid worden van het (koopmans)gilde, en over voldoende startkapitaal beschikken.

Men kon poorter worden van een stad door dit recht te kopen of te trouwen met een ingezeten poorter. Kinderen van poorters waren automatisch ook poorter. Het inschrijfgeld verschilde per stad. Amsterdam kende in de achttiende eeuw een van de hoogste bijdrages met f 50,-.[107]

Om lid te worden van een gilde werden er verschillende tarieven gehanteerd: voor meesterkinderen en/of geboren poorters, behuwd leden, weduwen en gekochte poorters. Wie van buiten kwam betaalde het meest, in sommige gevallen wel tweemaal wat een geboren poorter of meesterkind betaalde.[108] Zo bekeken was het het voordeligste om in de voetsporen van je vader te treden. Dat lijkt in de praktijk ook te gebeuren. [Tabel 1.9: Beroepen van vaders] De tarieven verschilden sterk per gilde en stad en liepen uiteen van minder dan tien tot een paar honderd gulden.[109] In 1751 kreeg het Haarlemse Comansgilde een nieuwe keur, waarin de inschrijfgelden vastgesteld werden op f 9,10,- voor buitenlieden, f 8,10,- voor poorters en f 7,10,- voor kinderen van gildeleden.[110] Daarnaast betaalde men een jaarlijkse bijdrage. De kramers betaalden het gilde verder voor de jaarlijkse visitatie van de ijkmeesters, die de maten en gewichten controleerden.

Tabel 1.9: Beroepen van vaders bij kamerbehangers

kamerbehanger	30
kleermaker	5
lakenkoopman	4
knoopmaker	2
koopman	2
behangselmaker	1
kalkblusser	1
kastenmaker	1
kerkmeester	1
keurslijfmaker	1
keuterboer	1
kunstschilder	1
landbouwer	1
lijfknecht	1
loodgieter	1
medicinae docter	1
meubelmaker	1
pruikmaker	1
scheepstimmerman	1
schilder	1
schippersknecht	1
schrijnwerker	1
wijnkoper/hoffunctionaris	1
Totaal	**61**

Een startkapitaal – benodigd voor de huur of koop van winkelruimte, voor winkelvoorraad en personeelskosten – was wel de grootste hindernis om zich als zelfstandig meester te vestigen: 'The Upholder […] must be no Fool: and have a considerable Stock to set up with', volgens *The London Tradesman* (1747), een gids voor jongemannen die een beroep zochten.[111] Daarvoor was volgens de auteur £ 500 tot £ 1000 benodigd.[112] De kamerbehanger zat hiermee in het hogere segment, samen met onder andere de zeilmaker, stijfselmaker, boekbinder en kabinetwerker. De auteur van *A General Description of all Trades*, ook uit 1747, schat het startkapitaal lager in: 'If a Master only does Business in a private Way £ 100 may serve his Occasions, but if he keeps a Stock of Upholstery Ware and Materials for Funerals he had need have £ 500.'[113] Met de eerste categorie worden die kamerbehangers bedoeld, die alleen of met hun echtgenote werkten maar geen winkel dreven.[114] In de tweede categorie vielen waarschijnlijk de meeste bij dit onderzoek gevonden kamerbehangers, die door hun commerciële activiteit meer documenten nalieten.

Het is lastig deze bedragen in ponden naar Hollandse guldens te vertalen. Een paar voorbeelden geven een idee van de waarde van de voorraad van kamerbehangers. De twee knechten die in 1705 een aantal kooplieden in Den Haag oplichtten, door te doen alsof ze een winkel wilden openen, kochten daarbij voor f 5.000,- aan stoffen en waren in. (Zie § 2.2.1) Isaac Mercado en Joseph de Lemos ontbonden in 1757 hun compagnieschap in zijldoek en kamerbehangsels te Amsterdam, waarbij de 'negotie goederen' – die verder bestonden uit tafelkleden, schoorsteenvallen, verfstoffen en gereedschappen – op f 3.000,- werden gewaardeerd.[115] François Heupgen nam in 1792 de behangerswinkel van zijn schoonvader over voor f 1.000,-. Hij huurde een winkelpand in de Amsterdamse Warmoesstraat. [Adv. 134] Huren in Amsterdam liepen uiteen van f 150 tot f 500 per jaar, afhankelijk van de grootte van het pand en de locatie.[116] Een winkelpand vertegenwoordigde een vergelijkbare of zelfs hogere waarde dan de voorraad, zeker in de grotere steden. Jan Dier kocht in 1708 een dubbel pand in Den Haag voor f 6.720,-.[117] Hendrik Valk betaalde in 1763 f 7.250,- voor het winkelpand in Amsterdam dat hij eerder huurde voor f 440,- per jaar.[118]

1.2.3 Knecht blijven

Wie niet de middelen of zin had om zelfstandig een winkel te openen bleef knecht. Een kamerbehanger had vaak minstens twee knechten. Daarbij is nog onderscheid te maken tussen de eerste of meesterknecht en anderen. Grotere winkeliers als Pierre Courtonne hadden een winkelknecht in dienst, speciaal voor de bediening van klanten in de winkel. Uit het contract van behangselfabrikant Jean Theodore la Campaigne met zijn winkelknecht is de instructie bekend dat hij 'de calanten met alle vriendelijkheid en gedienstigheijd tot koopen [te] animeren' moest.[119] Knechten waren niet altijd in vaste dienst.

Zo stuurde kamerbehanger Abraham Noot in 1779 enige van zijn knechten tijdelijk weg, omdat hij al een aantal weken geen werk voor hen had.[120] Met de garantie op vast werk probeerden behangers een knecht naar kleinere plaatsen als Heemstede en Beverwijk te halen.[121] [Adv. 71, 78, 111] Een aantal knechten werd overigens alsnog zelfstandig, zoals Jan Weghuys, voormalig meesterknecht van Pierre Bordier. Hij prees zich in 1803 aan als 'Hollandsche en Fransche Ledikant-en Kamerbehanger'. [Adv.177] Jacques Josset kwam in 1784 als knecht vanuit Frankrijk naar Den Haag, maar werkte later zelfstandig voor koning Lodewijk Bonaparte.[122] In Haarlem liet David Hesse in 1801 zijn winkel en inventaris na aan zijn eerste knecht, die met de tweede knecht verder ging onder de naam Cekot en Ribbers.[123]

Hoeveel knechten er in totaal bij de kamerbehangers werkzaam waren, is lastig vast te stellen. Het aantal meesters is niet zomaar met twee te vermenigvuldigen. De meeste knechten bleven anoniem: op de rekeningen worden zij simpelweg vermeld als 'knegt' of met hun voornaam. Uit de admissieregisters van Den Haag zijn voor de achttiende eeuw wel 17 knechten bij naam bekend, die zich voor kortere of langere tijd in de stad vestigden.[124] Ongetwijfeld waren dit er in de praktijk meer. De meesten kwamen uit Duitsland en de Republiek. [Tabel 1.10] Jean Baptist Reignier kwam uit Brussel en werkte van 1763-1775 voor behanger Johannes Deel, waarna hij met zijn Haagse vrouw Catharina Baskaal terug naar Brussel ging. Reignier verbleef in ieder geval de eerste tijd in een herberg. Verder werkten voor Deel: Désiré Noel (1767-1769), Hendrik Brand (1772-1773) en Willem Klapbeek (1778). Deze knechten woonden niet bij Deel in.[125] Bij de Haagse meubelmaker Matthijs Horrix werkte Johannes de la Fontaine uit Brussel als behanger in 1773.[126] Een aantal van de knechten die voor Johannes Melchior Kam werkten, is ook bekend, zoals de eerder genoemde Jacob Martinus ten Boven. Van 1780-1784 krijgt de 'jongeling' Jacob Martinus ten Boven uit Nijmegen admissie voor Den Haag. Hij werkt als knecht bij Johannes Kam sr. Ten Boven is dan 18 jaar oud. Enkele knechten waren familie. In 1773 komt Caspar Kam uit het kanton Glaris naar Den Haag. Hij woont wel bij Kam in, net als de andere knechten, maar werkt hij ook voor het bedrijf? Hij geeft namelijk als beroep 'fineerzager' op. Het volgende jaar vertrekt hij naar elders.[127] Ook Coenraad Berger uit Zürich, die van 1774-1776 voor Kam werkte, was waarschijnlijk familie van moederskant.[128] Berger had later een eigen winkel in behangerswerk in Den Haag.[129] Tussen 1775-1777 werkt Hendrik Haart uit Nassau-Siegen voor Kam.[130] Daarnaast betaalt Kam in 1809 hoge admissiekosten (f 400,-) voor ene Johan Wingenfeld, van Liebhard in Fulda.[131]

De meeste van deze Haagse knechten bleven dus voor een korte periode bij een meester, mogelijk om werkervaring op te doen. Dat gold zeker voor Frederik Fijn uit Weilburg. Fijn kwam in 1761 als behangersknecht mee naar Den Haag in het gezelschap van de prins van Weilburg, die in 1760 getrouwd was met prinses

Carolina van Oranje. Fijn trad in de hofstad in dienst van Noë Colla, bij wie hij drie jaar bleef. In 1764 keerde hij terug naar Weilburg.[132] Werkervaring in Den Haag was zeker een aanbeveling voor knechten, zo blijkt uit een advertentie van beddenwinkelier Arend Folmer uit Groningen. In 1828 breidde Folmer zijn winkel uit met een assortiment behangselpapier, en beval zich bij de klanten aan om voortaan kamerbehangers werk uit te voeren, 'onder opzigt van eenen bekwamen Meesterknecht, die de laatste 12 jaren als zodanig in den Haag gewerkt heeft […]'.[133]

Tabel 1.10: Herkomst van Haagse behangersknechten, 1750-1810

Herkomst	Aantal
Duitsland	6
Republiek	5
Zuidelijke Nederlanden (Brussel)	2
Frankrijk	2
Zwitserland	2
Totaal	**17**

1.2.4 Van winkeldochter tot eigenaar

Over de opleiding en loopbanen van vrouwen in de behangersaffaire is het een en ander bekend. Vanaf een jaar of 15 konden meisjes beginnen als winkeldochter bij een kamerbehanger of beddenwinkelier.[134] [o.a. Adv. 33, 44, 63] Zij waren dan mogelijk thuis al onderwezen in het naaien, breien en borduren. Ook in de verschillende weeshuizen werden meisjes al vroeg (vanaf 10 jaar) onderwezen in handwerken, soms in een eigen atelier door een breimeester of naaivrouw in dienst van het weeshuis, maar ook door ze uit te besteden aan naaivrouwen en naaiateliers.[135] In tegenstelling tot de leerjongens werden er echter geen weesmeisjes bij kamerbehangers uitbesteed.[136]

De winkeldochters werden in het algemeen onderwezen in het linnen- en wollennaaien, zo blijkt uit advertenties.[137] [afb. 1.7-1.8] Het linnennaaien betrof het vervaardigen van beddenlakens, slopen en tafelkleden. Wollennaaisters breiden gewoonlijk kousen en mutsen en naaiden wollen bovenkleding; qua interieurtextiel zullen zij vooral de wollen dekens vervaardigd hebben.[138] Maar dat was niet het enige. Bij de zusters Dorik te Amsterdam bestond het onderwijs in 1747 uit het 'leeren maken zeer konstige Behangzels tot nieuwmodise Ledikanten, Lit d'Anges, en al 't geen dat tot de Behangzelmakery behoord […]'. [Adv. 33] Net als de leerjongens dienden de meisjes hun eigen gerei mee te nemen, en voor wie niet in de kost was, een stoel en stoof.[139] De geleerde

vaardigheden openden overigens de weg naar andere carrièremogelijkheden in de textielsector: als bediende in een bedden-, stoffen-, galanterie- of kousenwinkel, zelfstandig naaister of kamermeid.

Dat er heel wat echtgenotes, dochters, zusters, tantes en nichtjes meedraaiden in het behangersbedrijf, valt vooral indirect af te leiden uit bronnen. Hun werkzaamheden werden niet apart vermeld op rekeningen, in tegenstelling tot die van knechten en leerjongens. Maar uit de personele quotisatie van 1742 voor Den Haag wordt bijvoorbeeld duidelijk dat twee zusters van Isaac Dier meewerkten in zijn bedrijf.[140] Een goed voorbeeld vormen de vrouwen rond de Amsterdamse kasten- en ledikantmaker Michael Dorik, werkzaam rond het midden van de achttiende eeuw. Het waren zijn vrouw en dochters die de behangsels in elkaar naaiden voor de ledikanten die hij verkocht. Dochters Anna en Rosina vestigden zich in 1745 zelfstandig op de Pijpenmarkt als 'Mademmoissels en Behangzelmaeksters'. [Adv. 29] Twee jaar later trokken zij echter weer bij hun vader in, in de Kalverstraat. In zijn testament legde Dorik senior in 1753 vast dat na zijn overlijden de kastenmakerij verkocht moest worden, maar dat zijn vrouw samen met dochter Anna de behangselmakerij voort diende te zetten.[141] Anna ontving toen een jaarloon van f 150,-.[142] Rosina was inmiddels getrouwd, met een beddenwinkelier.[143] Naast Anna en haar moeder werkte er nog een winkeldochter bij Dorik, voor f 15,- per jaar. Dat loon lijkt mager, maar waarschijnlijk kreeg deze Johanna Agneta van Santen de kost en inwoning vergoed. Mogelijk werd verder werk uitbesteed aan wollennaaister Aaltje Meijwout, die voor f 2,- vermeld staat onder de crediteuren na het overlijden van Dorik sr in 1756.[144] Aangezien de moeder toen al overleden was, werd de gehele winkel dat jaar verkocht. [Adv. 43] Anna moet een ondernemende vrouw zijn geweest. Na haar huwelijk met beddenwinkelier Hendrik Oldendorp in 1756 adverteerde zij dat jaar apart als behangselmaakster, waarbij zij ook weer een plek aanbood voor een winkeldochter. [Adv. 45]

De verdere levensloop van Johanna van Santen laat de mogelijke loopbaan van een winkeldochter zien. In 1764 trouwde zij met beddenwinkelier Johann Friederich Wiebke.[145] Ook zijn winkel was gevestigd in de Kalverstraat, op de hoek met het Weeshuisplein. In 1766 overleed Wiebke echter, zijn vermogen was toen nog geen f 2.000,-.[146] In 1768 verhuisde Johanna de 'Nieuwe Lit d'Ange en Beddewinkel' naar de Vijzelstraat. Hier verkocht zij ledikanten met hun behangsels, bedstedebehangsels, bedden, stoelkussens, matrassen en dekens, en waren om deze zelf te vervaardigen zoals kwasten, franjes, koorden en Brabantse tijken. Op de nieuwe locatie vroeg zij een winkeldochter.[147]
In 1771 ging Johanna in compagnie met Johanna Croes, die daarbij eenmalig f 1.000,- inbracht. Daarvoor deelde zij mee in de winst, en kreeg daarnaast kost en inwoning.[148] In 1774 werd de winkel verplaatst naar achter het stadhuis, en uitgebreid met een handel in 'Zyde-, catoene, Gaare en Wolle Kousen en

Mofjes, Borstrokken en Mutzen, Handschoenen'.[149] In 1778 werd de winkel nogmaals verplaatst, nu naar de Huidenstraat.[150] Datzelfde jaar overleed Johanna van Santen. Bij haar overlijden was de beddenwinkel f 1.277,- waard, en de kousenwinkel nog eens f 1.341,-, aan waren en uitstaande vorderingen.[151] Haar vermogen was dus gegroeid sinds het overlijden van haar man.

Hoewel de vrouwelijke beddenwinkeliers en behangselmaaksters deels dezelfde goederen verkochten als kamerbehangers, gebruikten zij die benaming niet, tenzij ze als weduwe de winkel van hun man voortzetten. Zo adverteert de weduwe van meester kamer- en ledikantbehanger Jan Hendrik Grabau in 1781: 'doet aan haar kalanten weten, dat zy in dezelve order haar Mans Affaire zal continueeren, (als by zyn leven) met een bekwaam Meesterknegt [...]'. [Adv. 89] Op een rekening noemt zij zich 'J.H. Grabau, behangster'.[152] Een klein aantal vrouwen schrijft zich in als ledikantmaakster of behangselmaakster bij de gilden: voor Amsterdam werden 13 winkels gevonden (11% van het totaal in de periode 1680-1810), voor Den Haag 8 (8%) en voor Haarlem 4 (16%). (Tabel 1.11)

Een enkele keer kwam overigens het omgekeerde voor en zette een man de winkel van zijn vrouw voort: in 1790 adverteerde timmerman Jan Steenmeyer uit Leiden dat hij de bedden- en ledikantbehangselwinkel van zijn vrouw voortzette.[153]

Tabel 1.11 : Aantal zelfstandige vrouwen onder kamerbehangers, 1680-1810

Plaats	Totaal	Vrouwen	%
Amsterdam	115	13	11 %
Den Haag	95	8	8 %
Haarlem	24	4	16 %
Totaal	**234**	**25**	**10 %**

1.2.5 De financiële status: lonen en bezit

Maakten de kamerbehangers hun reputatie waar, dat zij inderdaad het beste beroep hadden? Om dit te onderzoeken beschikken we niet over consistente bronnen. Toch kan er een beeld gevormd worden over hun inkomen op basis van daglonen, de personele quotisatie van 1742 en het opgegeven bezit bij het opmaken van testament of bij overlijden.

Daglonen

In de voor dit onderzoek verzamelde rekeningen van kamerbehangers worden zowel maaklonen als daglonen vermeld. Wat daglonen betreft kunnen uitspraken gedaan worden over de jaren 1731 en 1744 en vervolgens de periode 1793-1810. [Zie Bijlage 2, tabel 2.1: Daglonen van leerjongens, knechten en meesters] De lonen lijken in de achttiende eeuw niet veel te stijgen. Hendrik Valk rekende in 1744 voor zichzelf als meester behanger 28 tot 30 stuivers dagloon: Folkert

Burman rekende in 1807 26 tot 30 stuivers dagloon voor zichzelf. Valks' knechten stonden in 1744 voor 22 en 24 stuivers per dag op de rekening: die van Burman voor 12 tot 28 stuivers.[154] De daglonen van de knechten liepen uiteen van 12 tot 30 stuivers. Hoeveel de knechten hiervan werkelijk uitbetaald kregen, is onbekend. Er is verschil te zien in het loon van de vier verschillende knechten. Het is onduidelijk in hoeverre dit te maken had met leeftijd en ervaring dan wel seizoensschommelingen. De daglonen zijn grotendeels overeenkomstig wat andere ambachtslieden verdienden. Opvallend is dat een aantal knechten 30 stuivers betaald kreeg, wat aan de hoge kant is.[155] Verder is er een verschil in lonen te zien tussen kamerbehangers binnen en buiten de grote steden. Het dagloon van een leerjongen tenslotte liep uiteen van 1 stuiver in het eerste jaar tot 12 stuivers aan het einde van de leertijd.

Wanneer de behangers op locatie werkten, kwamen er voor de klant extra kosten bij. Joseph Cuel schrijft in 1808 aan een klant: 'Ik moet dan nog UED: doen opmerken dat wanneer de knegts op karweij gaan een daalder daags, buiten de kost wordt gerekent, daar bij komt nog de vragt, logement en onderhoud, ik doe dit maar om UED: te verwittigen hoe of hier [in Amsterdam] 't gebruik is […]'.[156] Daarnaast werd er soms extra biergeld gerekend.

Daglonen vormen echter niet meer dan een eerste indicatie voor de situering van de kamerbehangers. Zoals uit de gegevens van de weesjongens en knechten al bleek, werd er niet 365 dagen per jaar gewerkt, door ziekte of gebrek aan werk. De meester kreeg niet altijd (snel) de rekening betaald, en zijn personeel dientengevolge niet altijd hun loon. Daglonen zeggen daarom pas iets als je weet hoeveel dagen iemand kon werken, werkelijk uitbetaald kreeg en wat hij voor zijn geld kon kopen in een bepaalde plaats.[157]

Daglonen waren voor behangers in ieder geval gunstiger dan het werken bij de ellemaat, wat wel gebeurde als zij behangsels aanbrachten. In 1775 legde Gerrit Bussemaker op verzoek van Arnoldus Johannes van Brienen een verklaring af over een andere behanger, Johannes Siekman. Beiden werkten in 1774 aan behangsels in het huis van Van Brienen. Siekman had Bussemaker overgehaald om zijn rekening in daghuur te stellen, in plaats van de met Van Brienen afgesproken prijs per ellemaat. Siekman had bij de andere behanger geïnformeerd hoe hij betaald werd, en gezegd: 'Wwij moeten hier maar in daghuur werken en niet per ellemaat, anders komen wij er niet uit'.[158]

Kamerbehangers in de personele quotisatie 1742-1747

Voor het midden van de achttiende eeuw vormen de registers van de personele quotisatie een belangrijke bron over inkomen en bezit.[159] Bij besluit van 7 maart 1742 van de Staten van Holland werd een zogenoemd 'personeel kohier' aangelegd waarin alle inwoners met een geschat jaarinkomen vanaf *ƒ* 600,- werden opgenomen. Zij waren belastingplichtig wanneer er een besluit tot

heffing was genomen, wat gebeurde in de jaren 1745-1748. Het kohier geeft informatie over adressen, het geschatte inkomen, de geschatte huurwaarde, en bezit (dienstboden, paarden en rijtuigen, buitenplaatsen).

Dit laat het volgende beeld zien:

Tabel 1.12 Kamerbehangers in de personele quotisatie, 1747

Plaats	Totaal	Aantal in PQ	Aantal niet in PQ	Inkomen > 600	> 1000	> 1500
Amsterdam	14	6 (43%)*	7 (57%)	4 (32%)	1 (7%)	1 (7%)
Den Haag	13	8 (61%)	5 (39%)	4 (31%)	4 (31%)	0
Haarlem	2	0	2 (100%)	0	0	0
Leeuwarden	5	3 (60%)	2 (40%)	2	0	0

* % van totaal aantal kamerbehangers in 1747

De personen met als beroep kamerbehanger, ledikantmaker/-behanger en behangselmaker zijn hierin meegerekend. Behangselwinkeliers, die voornamelijk goudleer en stoffen verkochten, zijn niet meegerekend. In Amsterdam en Den Haag waren in 1747 respectievelijk minstens 14 en 13 kamerbehangers werkzaam. In Amsterdam komt iets minder dan de helft van de kamerbehangers voor in de personele quotisatie, in Den Haag iets meer dan de helft. Allen hadden een inkomen van f 600,- of meer. De meeste kamerbehangers in Amsterdam, aangeduid als 'behangselmakers', vielen echter in het laagste tarief. Slechts een enkeling viel in een hogere klasse. Er is duidelijk een verschil te zien met de behangselwinkeliers, van wie het merendeel (15 van de 21, ofwel 71%) in de tweede klasse of hoger viel. In Den Haag is de verdeling 50/50. Onder de 10 kamerbehangers waren echter 4 opgenomen die in 1742 niet taxabel waren. Stephan Pinson deed zelfs een verzoek tot doleantie, om onder de belasting uit te komen.[160] In 1747 werden twee van hen alsnog aangeslagen, in de laagste klasse (f 600,-).

Bezit

Ten slotte valt er nog iets op te maken uit het bezit. Voor 11 van de in totaal 235 gevonden kamerbehangers uit Amsterdam, Den Haag en Haarlem was het mogelijk om gegevens over bezit bij het opmaken van het testament of de inventaris na overlijden te verzamelen (5%). Dat is nog een te kleine groep om uitspraken te kunnen doen. Wat valt er wel te zeggen?

Een zeer kleine groep wist een vermogen van f 20.000,- tot zelfs f 100.000,- te vergaren. Joseph Hewlate gaf als enige op onder de f 100.000,- gegoed te

zijn bij het opmaken van zijn testament. Het is niet na te gaan in hoeverre hij zijn fortuin vergaarde met alleen de Engelse ledikantmakerij die hij dreef te Amsterdam, of ook zijn andere ondernemingen waaronder een glasfabriek. De andere kamerbehangers in deze groep hadden allen een stoffen- en/of behangselwinkel erbij. Onder hen was de Haagse Pierre Courtonne, die aan het eind van zijn leven een buitenhuis bezat en bijdroeg aan de bouw van de nieuwe Franse kerk te Voorburg. De bedragen die een aantal stoffenfabrikanten zoals de Amsterdamse familie Van Eys opgaf, van honderdduizenden guldens aan vermogen, bereikten zij echter niet. De meeste kamerbehangers gaven bij het opmaken van hun testament op onder de f 2.000,- gegoed te zijn. De boedelinventarissen laten zien dat men dit vermogen bij voorkeur omzette in onroerend goed en obligaties. Voor een beperkte groep was kamerbehanger dus inderdaad 'het beste beroep'.

1.2.6 Kamerbehangers als gildelid

Gildelidmaatschap was een vorm van sociale zekerheid en status: het gilde zorgde voor de leden die in armoede vervielen, en men kon invloed uitoefenen in dit verband. Anderzijds betekende het lidmaatschap een financiële verplichting. Wie een winkel wilde openen, diende lid te worden van het koopmansgilde. Voor de kamerbehangers als beroepsgroep is het lastig na te gaan hoeveel personen gildelid waren. In Amsterdam zijn geen ledenlijsten van het koopmansgilde bewaard die met de poorterregisters kunnen worden vergeleken. In Haarlem geldt de omgekeerde situatie, en kunnen de bewaard gebleven ledenlijsten van het Comans- en Sint Lucasgilde niet naast admissieregisters gelegd worden. Alleen voor Den Haag is het mogelijk om beide bronnen naast elkaar te leggen, al zijn daar ook hindernissen: bij het beroep werd vaak eenvoudigweg 'koopman' vermeld.

Voor Amsterdam zijn wel lijsten van de hoofdmannen en dekens van het koopmansgilde bekend. Hieronder werden geen kamerbehangers gevonden. In Haarlem was voor zover na te gaan alleen behanger Wynand Brandt actief als hoofdman van het Sint-Lucasgilde. In Den Haag waren de behangers actiever in het gildebestuur. Vanaf het begin van de achttiende eeuw leverden de families Dier en Deel verschillende hoofdmannen en overlieden voor het Comansgilde. Jan Dier maakte als deken deel uit van het gildebestuur in 1708 en 1713, Johannes Dier maar liefst 11 keer tussen 1716-1737. Neef Isaac Dier was een van de hoofdmannen die in 1731 besloten hun wapens te laten schilderen en in de gildekamer op te hangen. Dat jaar was Johannes Deel ook hoofdman, en daarna nog twaalf maal tussen 1731-1747. Zijn zoon Abraham nam het stokje over in 1746, een jaar na zijn toetreding tot het gilde, en werd tot 1771 bijna jaarlijks herkozen.[161] Een andere Johannes Deel was eveneens onafgebroken lid van het gildebestuur tussen 1752-1771. De families Dier en Deel waren beide hofleverancier van de Oranjes. Hun economische succes leidde tot sociaal

succes. Jan Dier bijvoorbeeld leverde sinds 1701 aan het stadhouderlijk hof, dus vóór zijn eerste benoeming tot deken. Andersom valt het op dat Noé en Johannes Colla, twee andere Haagse hofleveranciers, nooit een rol in het bestuur van het koopmansgilde hebben vervuld.

De koopwaren die kamerbehangers verkochten, behoorden tot het terrein van verschillende gilden. Geschilderde kamerbehangsels en tapijten vielen onder de producten van het Sint-Lucas- of schildersgilde; stoelen en ledikanten onder het Sint Jozefs- of timmermansgilde en (goud)leer onder het Sint-Crispijns-, schoenmakers- en leerlooiersgilde. In theorie dienden de kamerbehangers lid te worden van meerdere gilden om deze waren te mogen verkopen. Maar deden zij dit ook?

In Amsterdam was in de achttiende eeuw een vijftal kamerbehangers lid van het Sint-Lucasgilde.[162] Zij kochten het schilderscedul om geschilderde behangsels te kunnen verkopen. Ondanks onenigheid met het Amsterdamse Sint-Jozefsgilde over lidmaatschap waren er voor zover na te gaan geen behangers onder hun leden.[163] Van het huidenkopers-, leerlooiers- en schoenmakersgilde hier bleef een lijst met hoofdmannen en dekens bewaard uit de achttiende eeuw, waarop geen behangers voorkomen. Wel blijken een groot aantal (26) Haagse behangers in de tweede helft van de achttiende eeuw lid van het Sint-Crispijnsgilde. Ledenregisters van andere perioden bleven voor dit gilde helaas niet bewaard. In Den Haag zagen we de kamerbehangers en ledikantmakers verder in conflict met het stoelenmakersgilde. Een register van nieuwe leden van dit gilde bleef pas van de periode 1751-1796 bewaard. Daarin treffen we acht kamerbehangers aan. Op twee na staan zij allemaal ingeschreven bij het koopmansgilde. De meesten kochten de vrijdom van het gilde om stoelen te mogen bekleden.

In Haarlem is het beeld anders. Zeven van de 26 bekende kamerbehangers werden ook lid van het Sint-Lucasgilde, en het lidmaatschap werd meestal verkregen na dat van het koopmansgilde. Alleen David Hesse sr en Nicolaas Peppel schreven zich eerst als lid van het Sint-Lucasgilde in, als zadelmaker. Jacob van Oosterom en later zijn schoonzoon Louis le Houx werden meerdere malen gesommeerd om het lidmaatschap te voldoen, wat zij pas na enkele jaren deden.[164] Ook in Haarlem waren er geen kamerbehangers lid van het Sint-Jozefsgilde. Concluderend kan gesteld worden dat maar een klein deel van de groep behangers lid werd van een tweede gilde.

1.3 Dagelijks werk

1.3.1 Personeel en werkverdeling

De meeste bij dit onderzoek gevonden kamerbehangers lijken een bescheiden winkel en werkplaats gedreven te hebben, met hulp van hun echtgenote of andere familieleden, en enkele personeelsleden zoals knechten, naaisters, en een meid. Er zullen ook kamerbehangers zijn geweest die zich tot de ambachtelijke werkzaamheden beperkten, zonder een winkel te houden. Het is echter lastig hun aantal te bepalen, omdat zij minder papieren sporen nalieten.

Enkele contemporaine afbeeldingen geven een idee van het reilen en zeilen in de behangerswinkel – alhoewel ze geen realistische weergave zijn van een bestaande werkplaats. Op een prent uit de *Encyclopaedie* van Diderot en d'Alembert (1771) zien we een kamerbehanger een voltooide stoel controleren. [afb. 1.9] Achter hem zitten aan een tafel vier vrouwen te naaien, terwijl een knecht meubelen uit de winkelkamer haalt. De meester gaf leiding aan de winkel en werkplaats, en had voornamelijk het contact met de klanten. De meester of eerste knecht knipte de stoffen en bereidde het werk voor de andere knechten en naaisters voor. Vrouwen – de echtgenotes, dochters, andere familieleden en winkeldochters – vervulden een belangrijke rol binnen het behangersbedrijf. Veel van het naaiwerk werd door hen uitgevoerd: het aan elkaar naaien van de lappen stof tot gordijnen en wandbekleding. Op de prent uit de *Encyclopaedie* zien we de vrouw links twee delen aan elkaar naaien, terwijl de andere drie vrouwen samen werken aan een grotere lap. Ook op een reeks ongepubliceerde platen over de productie van papierbehang door Jean-Michel Papillon (1698-1776), zijn vrouwen te zien die aan papierbehang werken. [afb. 1.10-1.12] Campbell (1747) zegt over vrouwen in het behangersvak: 'All this Part of the Work is performed by Women, who never served an Apprenticeship to the Mystery as well as Men'. Met 'all this part' bedoelde hij het stikken, opnaaien van passementen en patroonknippen, taken die ook door 'a mere Upholder' werden gedaan.[165] Het stofferen van stoelen en het naaien en leggen van tapijten werd volgens hem door mannen gedaan. Vooral dit laatste werd als zwaar werk en daarom ongeschikt voor vrouwen gezien.[166] Ook Garnier (1830) noemt het stofferen van zitmeubelen mannenwerk, evenals het aanbrengen van passementen daarop en het (ter plekke) ophangen van draperieën en gordijnen. Vrouwen naaiden volgens hem de stoffen voor zitmeubelen en vervaardigden gordijnen.[167]

1.3.2 Werkplaats en gereedschap

De werkplaats bevond zich in de steden veelal op de zolders, waar het meeste licht was. Martinus Penninck had op de eerste of 'werksolder' van zijn huis te Amsterdam drie werkbanken staan.[168] Andere kamerbehangers maakten gebruik van schragentafels. De waarde van het gereedschap was veelal zo laag, dat die

niet apart in inventarissen beschreven werd. De vele naalden bijvoorbeeld kostten maar een paar stuivers per pakje. Om een indicatie van het verbruik te geven: een leerling kleermaker kreeg er 100 per kwartaal toebedeeld.[169] Garnier (1830) noemt verschillende soorten naalden voor het vervaardigen van matrassen en stoelbekleding, en ronde naalden voor het aanbrengen van passementen. Voor de verschillende soorten stoffen werden liefst afzonderlijke scharen gebruikt. Verder maakte de kamerbehanger gebruik van een hamer, priem, passer, duimstok en meetlat, lood en trap. Allen behoren nu nog tot de inventaris van de stoffeerder en behanger. [afb. 1.20]

Het zou te ver voeren om van alle meubelen die de kamerbehanger kon leveren, een technische beschrijving van de vervaardiging op te nemen. Technieken verschilden per type, periode en mogelijk ook per werkplaats. Om de lezer toch enig inzicht te geven in de vervaardiging en de bijdrage van de kamerbehanger, volgen hieronder per soort meubel een aantal algemene opmerkingen over de vervaardiging daarvan, vanaf het moment dat de opdracht was gegeven. Op het ontwerp wordt daarna ingegaan.

1.3.3 Ledikanten en hun behangsels

Bij ledikanten diende eerst het houtwerk gemaakt te worden door een kistenmaker, timmerman of witwerker. De breedte van een ledikant kon uiteen lopen van 3 tot 7 voet, dat wil zeggen van ongeveer 90 cm tot 2 meter. Het hout kon daarna door een beeldsnijder bewerkt worden, en beschilderd of verguld door een schilder. Wanneer de bodem geen latten had, bracht de kamerbehanger hierin singels aan van jute. Het belangrijkste deel van zijn werk betrof echter het vervaardigen van de gordijnen, vallen en sprei. Waar het behangsel van een bedstede bestond uit een of twee gordijnen met een val, kon het behangsel van een vrijstaand ledikant meer dan 20 delen omvatten. Gewoonlijk had het ledikant een hemel met vallen, zowel binnen als buiten. Hiertussen waren de gordijnroeden verborgen. Een ledikant had twee tot zes gordijnen, die met ringen of soms lussen aan de roeden bevestigd waren. Roeden en ringen werden gekocht bij een smid. Bij het hoofdeinde hingen bij de rijkere ledikanten twee smalle, rechte gordijnen, de *bonne grâces*, die de slaper tegen tocht beschermden. De hemel van het bed kon plat of bol zijn, met decoraties op de hoeken in de vorm van houten dan wel beklede bollen of vazen (*pommes*), eventueel met franje en veren (*panaches*) versierd. In de rijkere ledikanten lagen meerdere matrassen. Gewoonlijk lag onder een stromatras en boven een of twee gevuld met paardenhaar of veren. Een sprei of *courtepointe* beschermde het bed overdag tegen stof. Deze kon op maat gemaakt zijn voor het ledikant en de decoratie daarvan herhalen, maar ook spreien van bijzondere stoffen als sits, van quilt, of met het familiewapen kwamen voor. De poten konden verder schuilgaan onder vallen.

Kamerbehangers werkten met patronen om de sprei, vallen en decoraties te vervaardigen: '[…] [he] must use his Sheers so dextrously as to cut a Valance or Counterpain with a genteel Sweep, and according to a Pattern he has before him'.[170] Voorbeeldprenten als die van Daniel Marot en Baptiste Anthéaume geven wel de vorm en decoratie weer van vallen en panelen, maar de kamerbehanger diende die zelf naar een werkbaar patroon op schaal te vertalen. [afb. 1.13-1.15] Pas in de negentiende eeuw verscheen in een Engelse handleiding een aantal in druk.[171] Voor zover bekend is geen Nederlands voorbeeld van dergelijke patronen bewaard gebleven. Veel patronen kon de behanger pas maken als het geraamte van het meubel klaar was, en de maten bekend. Bimont geeft slechts enkele aanwijzingen over het gebruik van patronen. Zo vermeldt hij dat het baldakijn van een *lit à la Romaine* – een overdwars geplaatst bed met kleine hemel op spijlen – van binnen en buiten bekleed werd met karton dat in punten geknipt was, dat tegelijk diende als patroon voor de bekledingsstof. Verder schrijft Bimont dat de patronen voor de decoratie – in de vorm van appliques, borduurwerk, passement of festoenen – op de stof werden gecalqueerd met krijt, of waskrijt indien het een *serge* betrof. Het patroon van de grote vallen diende als uitgangspunt voor dat van de kleine vallen, 'terwijl men er op let om de sterkste elementen van het patroon onmerkbaar te verkleinen, dat wil zeggen, de grote festoenen, & voornamelijk die van de twee einden van de val. Kortom, het midden van de kleine en grote vallen moet zich recht tegenover elkaar bevinden wat betreft de festoenen, bloemen & de banen stof'.[172]

Om de vallen stevigheid te geven werd tussen de stof en de voering wel jute of linnen aangebracht, of een ander stevig doek. Soms werd papier gebruikt.[173] Voor de gordijnen waren twee tot zes banen stof nodig die aan elkaar genaaid werden en gevoerd. Als voeringstof werd gewoonlijk een goedkopere stofsoort gebruikt zoals armozijn of tafzijde. Om gordijnen van zware stoffen sierlijker te laten vallen, werden soms loodjes in de onderrand verwerkt.

Er waren vele mogelijkheden om het ledikant verder te decoreren, en de korte beschrijving hier doet geen recht aan de uitbundige en rijke ledikanten. Appliques, uitgeknipte motieven, vervaardigde de kamerbehanger zelf naar een patroon. Passementen als band, kwasten en franje werden betrokken bij de passementmaker. Borduurwerk werd door borduurwerkers uitgevoerd, en soms door een vaardige klant, al dan niet onder begeleiding van een professionele borduurwerker. [afb. 1.17] Een aantal houten onderdelen van het ledikant – de hemel, de hoekstukken of *pommes* op de hoeken daarvan en het hoofdbord – konden met stof en passement bekleed worden. De kamerbehanger plakte de stof met lijm op het hout. Bij de meer kwetsbare stoffen als zijde werd eerst een ondergrond van papier aangebracht. Ook de passementen werden erop gelijmd of genageld. De verenhandelaar leverde de veren voor de pluimen op de hoekstukken. De Amsterdamse beddenwinkelierster Elisabeth Beijler nam in

1720 Maria Anna Marchant in dienst om kantwerk voor ledikantbehangsels te vervaardigen.[174]

1.3.4 Raambekleding en portières

Bij gordijnen dacht men tot in de achttiende eeuw in eerste instantie aan gordijnen voor een ledikant. Raambekleding werd gewoonlijk aangeduid als 'glasgordijnen', om ze te onderscheiden van ledikantgordijnen. In de meest eenvoudige vorm bestond raambekleding uit een enkel gordijn dat met ringen of lussen aan een houten of ijzeren roede was bevestigd. In de loop van de achttiende eeuw werden dubbele gordijnen steeds meer gemeengoed. Een kap, met of zonder val, of een draperie onttrok de gordijnroede aan het zicht. De kap kon van stof, hout, of met stof bekleed hout gemaakt zijn. Hier kwamen de smid en de houtwerkers weer om de hoek kijken.

Portières, gordijnen voor deuren, waren in eerste instantie bedoeld om de warmte binnen te houden. De vervaardiging volgde die van de glas- en ledikantgordijnen. Gewoonlijk waren ze van dezelfde stof, kleur en vorm als de overige gordijnen in hetzelfde vertrek.

1.3.5 Zitmeubelen

De stoelenmaker vervaardigde het geraamte dat daarna naar de beeldsnijder ging voor de decoratie in snijwerk. Eventueel kwam er een schilder of vergulder aan te pas voor de afwerking. De stoelen werden gewoonlijk in elkaar gezet voor ze naar de behanger gingen. Bij stoelen die à chassis bekleed werden, werden een losse rug, zitting en armleuningen in de stoel gezet. Dit maakte het gemakkelijker om de bekleding nog eens te vervangen of te wisselen.

De bekledingsstof was de laatste laag die werd aangebracht. Vóórdat deze bevestigd kon worden diende de stoffeerder een zitting te maken. Eerst werden daartoe juten singels kruislings gespannen over het houten frame en vastgespijkerd. Vervolgens werd een vulling aangebracht van paardenhaar (*crin*), die werd overtrokken met linnen. Om de vulling op zijn plek te houden werd tot ver in de achttiende eeuw eerst de voorregel gevuld en apart vastgemaakt met linnen, zoals te zien is op een prent uit de *Encyclopédie*. [afb. 1.20-1.24] Het paardenhaar werd afgedekt met linnen, dat vastgespijkerd werd. De zitting werd nu doorgeregen tot een geheel, de koek. Hierop kon een tweede laag crin of andere vulling voor comfort worden aangebracht, afgedekt met katoen.

Voor de ruggen van zitmeubelen werd eerst jute aangebracht. Eventueel kon met gekruiste juten singels meer stevigheid verkregen worden. Het paardenhaar werd direct op het jute aangebracht en met steken vastgezet. Door meer of minder haar toe te voegen werd de rug in vorm gebracht. Pas nu kon de eindstof aangebracht worden. Deze kon uit verschillende delen bestaan die aan elkaar genaaid waren, om vervolgens vastgespijkerd te worden. De randen

werden vervolgens verborgen achter koperen siernagels of band (passement). De bekleding kon verder gedecoreerd worden met passementen, terwijl losse kussens gevuld met veren of dons voor extra zitcomfort zorgden.

1.3.6 Wandbespanningen

Voor de vervaardiging van wandbespanning was het van het grootste belang om de juiste maten van de wandvakken te weten, om verspilling dan wel tekorten te voorkomen. Een behangsel dat niet goed paste kon door de klant geweigerd worden en vormde dan een grote financiële verliespost. In het contract met zijn winkelknecht nam behangselfabrikant Jean Theodore de la Campaigne dan ook de bepaling op, dat bij een foutieve opname van de maten degene die dit gedaan had daar financieel verantwoordelijk voor was.[175] Bij voorkeur nam de kamerbehanger zelf de maten op, maar het gebeurde ook vaak genoeg dat een klant buiten de stad een tekening met maten opstuurde, of de maten eenvoudigweg in een brief beschreef. [afb. 1.26]

Tot het laatste kwart van de zeventiende eeuw werden wandbespanningen, ongeacht het materiaal, meest los aan de wand opgehangen. De schrijver Frans van Burkom (1709-1793) vermeldt: 'Want in oude tyden plachten de behangsels van tapyt, fluweel, damast en andere zyde stoffen, Point de Hongrie, karpet, enz. langs de mueren te hangen als gordynen die daer voor hongen. […] My heugt nog dat alle de behangsels dus langs de muuren hongen en geene aen de zelve vastgespykert waeren dan alleen goud leer. Nae dien tyd zyn veele andere soorten van behangsels van zyldoek, geschildert en bedrukt doek in gebruik gebracht die aen de mueren aen alle kanten vast genaegelt worden. Die zyn eerst in mynen levenstyd uitgevonden'.[176] Pas tegen 1700 werd het gebruikelijker om ook stoffen behangsels vast te nagelen en van een lijst te voorzien.

Tapijten

Een 'kamer tapijten', dat wil zeggen een serie bij elkaar passende tapijten voor één ruimte, kon bestaan uit twee tot zestien stukken. Een courante maat was acht stukken met 225-250 vierkante el aan oppervlakte. Wanneer een kamer geheel rondom met tapisserie werd bekleed, dan werden zogenoemde 'passtukken' geleverd voor boven de deuren en onder en boven de vensters. Tussen de vensters kon soms nog een smal tapijt geleverd worden, het zogenoemde vensterstuk of 'entrefenêtres'. Om tapijten op te kunnen hangen dienden ze eerst van een voering en lussen te worden voorzien. Wanneer tapijten werden vastgespijkerd liepen ze rondom door en werden de deuren soms uitgesneden. De allerrijksten beschikten over een collectie tapijten en wisselden deze regelmatig af naar seizoen of gelegenheid. Sommige series werden zelfs alleen voor speciale gelegenheden gebruikt, en bleven de rest van het jaar opgeborgen. Tapijten konden verkleuren en werden dan soms bijgeschilderd. [Adv. 107]

Er werden wel gordijnen voor de tapijten aangebracht om ze tegen de invloed van daglicht en stof te beschermen.[177]

Goudleer

Goudleer werd vervaardigd in losse stukken of banen door de goudleermaker. De losse delen dienden eerst aan elkaar genaaid te worden tot grotere vlakken. Eerst na 1700 kon men door een gewijzigde techniek langere banen goudleer maken tot wel vier meter, door ze aan elkaar te plakken. Hierdoor hoefden de banen alleen nog maar verticaal aan elkaar genaaid te worden om een groot wandvlak te verkrijgen.[178] De banen werden op latten gespijkerd die men tegen de wand bevestigde. Dat kon in de werkplaats gedaan worden, zodat het behangsel op een raam bij de klant geplaatst werd. Voor het maken van die latten en ramen was de tussenkomst van een timmerman nodig. Slechts een enkele keer werd het goudleer met lussen opgehangen aan spijkers of roeden.[179]

Stoffen wandbespanningen

Net als bij ledikantbehangsels bestond de opgave voor de kamerbehanger er bij een stoffen wandbespanning uit om voldoende stof voor het wandvak bijeen te krijgen en deze evenwichtig te verdelen. Bimont geeft dan ook vooral aanwijzingen hoe het hoofdmotief in het midden van een vlak te plaatsen. Hij adviseerde om de stof eerst met een paar nagels vast te maken op het vak, om zo het effect te kunnen zien. Als dit naar wens was, kon men de stof aan elkaar naaien en verder vastspijkeren. Daarna werden het passement, lijstwerk of een draperie aangebracht. Om de stoffen recht op de muren te hangen en de naden recht naast elkaar te krijgen, werd gebruik gemaakt van een loodje aan een touw. Dunne stoffen werden geplisseerd of gevoerd om ze meer stevigheid te geven. Garnier (1830, p. 79) vermeldt dat in zijn tijd de stoffen niet meer direct op de wand werden aangebracht, maar op houten ramen die op de wanden werden bevestigd.

Papierbehang

Papierbehang was net als goudleer eerst in kleine vellen, en later in lange banen verkrijgbaar. Ook hier was de eerste zorg van de kamerbehanger om voldoende materiaal voor het wandvlak bijeen te brengen, en vervolgens de verschillende banen zo te bevestigen dat de motieven op elkaar aansloten: 'een moeilijk werk dat veel aandacht vraagt, want men kan met een enkele fout een hele bespanning verpesten'.[180] Papier kon door de kwetsbaarheid niet direct op de muur worden aangebracht. Eerst werd een raamwerk gemaakt, bespannen met linnen doek. Dit werd beplakt met meubelpapier, of ook wel kranten. Hier werd vervolgens het papierbehang op geplakt. De randen werden als laatste aangebracht. Een reeks ongepubliceerde platen van Jean-Michel Papillon (1698-1776), toont de fabricage en het aanbrengen van verschillende soorten papierbehang rond 1760. [afb. 1.10-1.12]

1.3.7 Stoffenleveranties

Stoffen vormden het belangrijkste materiaal van de kamerbehanger. 'De verdeling van de stoffen waarmee men meubelen bekleed, hun eigenschappen, de voorkeur die de ene stof geniet boven de andere, & het (bruikbare) deel dat men uit ieder nemen kan, vormt de eerste stof tot meditatie van de Tapissier, die ordentelijk te werk gaat in het onderzoek van zijn kunst', aldus Bimont.[181] Aan de kamerbehanger om van elke stof te weten wat de eigenschappen waren, waar die toe geschikt was en wat er op dat moment in de mode was. Damast bijvoorbeeld, lang een van de duurste stoffen, diende volgens Bimont eerst een paar dagen uitgehangen te worden voordat men het kon verwerken, aangezien de stof kon krimpen, 'zoals gebeurt met zijden stoffen'.[182]

Stoffen werden per 'stuk' (*pièce*) geleverd, dat wil zeggen in een onversneden lap. De lengte en breedte van het stuk verschilden per stofsoort, regio, fabrikant en periode. Zo wordt in de *Dictionnaire universel du Commerce* (1748) de lengte van een stuk *estamine* gegeven als 11-12 ellen, terwijl een stuk *gingham* maar 8 ellen meet. De lengte van een stuk *kamelot* kon dan weer uiteenlopen van 30 tot 60 ellen.[183] Dit maakt het voor de onderzoeker lastig vast te stellen hoeveel stof er oorspronkelijk geleverd werd.

Voor de leverantie van stoffen waren er drie mogelijkheden: de kamerbehanger leverde die uit eigen voorraad, hij kocht deze bij een stoffenwinkel of -handelaar, of de klant leverde de stof zelf aan.

Het is duidelijk dat een aantal kamerbehangers zelf een stoffenwinkel dreef. In Den Haag schreven acht kamerbehangers zich tussen 1680-1720 bij het koopmansgilde in met als toevoeging 'en stoffe'. Waarschijnlijk lag dit aantal in werkelijkheid hoger, want ook Pierre Courtonne, die zich alleen als ledikantbehanger inschreef, had een groot aantal stoffen op voorraad. [Zie § 2.2] Tenslotte waren kamerbehangers als leden van de koopmansgilden vrij om hierin te handelen: zij hoefden zich daarvoor niet apart of bij een ander gilde in te schrijven. Het zelf leveren van stoffen had waarschijnlijk als voordeel dat men daarover een zeker winstmarge kon berekenen, zoals ook de kleermakers wel deden.[184] Vooralsnog zijn er geen bewijzen gevonden dat kamerbehangers in de Republiek actief betrokken waren bij het vervaardigen van nieuwe stofpatronen, zoals de Franse hoftapissier Pierre-Germain Lallié dat rond 1720 wel was.[185]

Waar betrok de kamerbehanger zijn stoffen? Vooral uit notariële akten kan een beeld geschetst worden van de verschillende mogelijkheden. In eerste instantie kocht de kamerbehanger stof via dezelfde kanalen als zijn klant: bij de behangsel- en stoffenwinkels en de stoffenfabrikanten. Op de debiteurenlijst uit 1728 van de behangselwinkel van Margaretha van Winschooten in Amsterdam komen heel wat behangers voor, zowel binnen Amsterdam als ver daarbuiten. Behangselwinkels als die van Van Winschooten traden in feite op als grossiers voor kamerbehangers. Maar behangers kochten ook zelf direct bij buitenlandse

fabrikanten. Johannes Dier uit Den Haag reisde in 1708 naar Engeland, mogelijk om daar stoffen in te kopen.[186] Hij had in ieder geval schulden uitstaan bij koopman John Reeves uit Norwich, die onder andere kalaminken, damast, estamine en satinetten naar Holland exporteerde.[187] Johannes Ringenes kocht damast van Pieter Buijk en comp. te Gent.[188]

Een voorraad stoffen vertegenwoordigde echter een behoorlijke investering, en was daarom niet voor iedereen weggelegd. Een bijkomende moeilijkheid was dat de mode snel veranderde. Patronen raakten net zo gauw uit de mode als ze erin kwamen. Vanuit Lyon, het hart van de Franse stoffenindustrie, bereikten ieder kwartaal nieuwe ontwerpen de rest van Europa.[189] Eén manier om dit te ondervangen was om stoffen alleen op bestelling te laten vervaardigen. Een andere was om stoffen onbedrukt te laten – de kosten voor het drukken waren relatief laag in verhouding tot de stof. Margaretha van Winschooten bijvoorbeeld had een aantal onbedrukte trijpen op voorraad.[190] In Amsterdam en andere grote plaatsen waren drukkerijen die deze stoffen bedrukten. Kamerbehangers speelden hier wel een rol in. In 1732 liet Philippe Audrouin een kamelot, bestemd tot een wandbespanning voor zijn Leidse klant Daniel van Eys, bedrukken bij de Amsterdamse trijpdrukker Egbert Kleijn. De firma werd in 1779 opgeheven en had toen 9 verschillende drukpatronen.[191] Audrouin overlegde de rekening van Kleijn, om aan te tonen hoeveel hij voor het drukken had betaald.[192] De bedrijven van Audrouin, Kleijn en Van Winschooten waren alle drie gevestigd in de Warmoesstraat te Amsterdam. Hier bevonden zich ook de stoffenwinkels van Esaije Gillot en Jacob Roeters, met wie Audrouin eveneens handelde. [Zie § 3.3] Ook in Den Haag zien we dat kamerbehangers zich bij voorkeur vestigen in een straat waar ook stoffenwinkels aanwezig waren.

Er zijn daarnaast familiebanden aan te wijzen tussen kamerbehangers en stoffenproducenten en -winkeliers. Audrouin had een 'nicht Ribouleau' die een stoffenwinkel in Amsterdam dreef; de vader van Jan en Johannes Dier was lakenkoopman, en Pierre Courtonne was via zijn vrouw verwant aan de stoffenfirma Blacquière in Den Haag. Wie met familie handelde, kon mogelijk rekenen op gunstige prijzen, al zijn concrete voorbeelden niet bekend.

Een laatste manier om aan stoffen te komen, was om deze te kopen op veilingen of uit boedels. Zo kocht Johannes Kam jr. in 1814 verschillende kleden op de winkelveiling van Catharina Reytenbach.[193]

Uit de casussen in de volgende hoofdstukken blijkt dat het vaak de klant was die de stof kocht en aanleverde. In dat geval kon de kamerbehanger nog wel optreden als bemiddelaar en adviseur voor de stoffen, patronen en passementen: 'I have just finished my House, and must now think of furnishing it with Fashionable Furniture: The Upholder is the man upon whose Judgment I rely in the Choice of Goods; and I suppose he has not only Judgment in the Materials, but Taste in the Fashions, and Skill in the Workmanship', aldus Campbell.[194]

In *A General Description of all Trades* heet de kamerbehanger: 'The absolute necessary Tradesman for decently and sumptuously furnishing a House'.[195] Zoals we zullen zien gaf Audrouin advies aan Daniel van Eys over stoffen die op dat moment in de mode waren, en wat zij moesten kosten. [§ 3.3] Ook andere kamerbehangers beoordeelden de kwaliteit van stoffen voor hun klanten.

1.3.8 Toeleveranciers, onderaannemers en concurrenten

Uit bovenstaande beschrijvingen zien we dat kamerbehangers met vele andere ambachtslieden en winkeliers samenwerkten om meubelen te vervaardigen. Volgens de gilderegels waren die ambachten strikt gescheiden, al waren er altijd ondernemende lieden die de regels probeerden te ontduiken. Deze strikte scheidingen lijken niet voor de kramers binnen het kramersgilde te hebben gegolden.

Kamerbehangers moeten concurrentie ondervonden hebben van de beddenwinkeliers, behangselmaaksters en soms zelfs passementmakers, die ook complete ledikanten, ledikantbehangsels, vallen, gordijnen en stoelkussens vervaardigden. Wat deze groep echter niet vervaardigde, was zitmeubilair. Kamerbehangers op hun beurt vervaardigden minder vaak kussens en dekens, het 'bed'. Bewijs van onderlinge conflicten, zoals die er wel waren met de houtbewerkers, zijn er echter niet. Met name de winkeldochters wisselden nogal eens onderling.

Mogelijk besteedden kamerbehangers ook naaiwerk uit aan naaisters. Het is echter lastig om hier een goed beeld van te krijgen, aangezien hun werkzaamhedne niet apart vermeld werdne op de rekeningen.

1.3.9 De kamerbehangers als ontwerpers

In hoeverre traden de kamerbehangers nu zelf als ontwerpers op? Want naast 'een civiele prijs' zocht de klant meubelen 'na de nieuwste of eerste smaak' – twee formules die bijna standaard in advertenties voorkomen. Om aan die laatste vraag te voldoen diende de kamerbehanger op de hoogte te zijn van de laatste mode – of deze zelf te creëren. Een belangrijk en goedkoop middel voor het eerste waren de diverse prenten die vanuit modecentra als Parijs, Londen en Augsburg hun weg vonden door Europa.[196] Vanaf in ieder geval de zestiende eeuw, brachten architecten en andere ontwerpers ornamentprenten uit, gewoonlijk in series (*livres*) van zes. Ornamentprenten konden als voorbeeld dienen voor bijvoorbeeld borduurwerk op ledikantbehangsels en zitmeubelen. Er werden ook prenten specifiek gericht op *tapissiers* uitgebracht, met voorbeelden van *pommo* (decoratieve hoekstukken), lambrekijnen, ledikantbehangsels en zitmeubelen. [afb. 1.27] De achttiende eeuw zag een grote toename in de uitgave van voorbeeldboeken waarvan het bekendste wel Chippendale's *Director* (1754) was.[197] Door deze publicaties en latere tijdschriften als *Meubles et objets de goût* en het *Journal des Dames* konden

kamerbehangers zichzelf en hun klanten de nieuwste modes tonen. Dat dit in de praktijk ook gebeurde bevestigen de schaarse boedelinventarissen van kamerbehangers. David Hesse uit Haarlem bijvoorbeeld bezat bij zijn overlijden in 1802 een portefeuille met '59 prenten met gardefeutjes, etc.', en één met 'differente modellen van ledanges, canapees en ledikanten.'[198]

Het valt op dat de *upholders* en *tapissiers* pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zelf ontwerpen gaan publiceren. Tot het midden van de achttiende eeuw komen we voornamelijk architecten, *dessinateurs* en schilders tegen als auteurs van prentuitgaven. Bimont was – samen met Thomas Chippendale (1718-1779) – één van de eerste ambachtslieden die zelf beklede meubelen vervaardigden, die een publicatie van eigen werk uitbracht. Bij Bimont komt het zelf ontwerpen niet aan de orde. Het 'talent' van de *tapissier* bestaat er voor hem uit om de meubelen in een juiste verhouding te vervaardigen, patronen voor vallen of decoratie in de juiste verhouding naar het meubel te vertalen, en stoffen en passementen op elkaar af te stemmen. Dat zijn *tapissier* niet aan de wieg van nieuwe modes staat, blijkt verder uit zijn uitspraak: 'la variation des modes que l'on ne peut prévoir'.[199] Toch zal ook Bimont zijn klanten schetsen van meubelen hebben getoond, om een keuze uit te kunnen maken. De platen bij de heruitgave van de *Principes* waren overigens niet door hemzelf vervaardigd, maar waarschijnlijk door Patrice Liard, een tekenaar/ ontwerper in dienst van de koninklijke Garde-Meuble. De kwaliteit van de tekeningen bij de *Principes* was één van de redenen waarom het manuscript afgekeurd werd door de *Académie*: 'Les dessins, d'ailleurs, sont executés sans principe et sans perspective; ils ne représentent que des idées très imparfaites des objets qu'on a voulu rendre'.[200]

In Engeland was er in de achttiende eeuw een aantal *cabinet-makers/ upholsterers* die hun werk in prentseries uitgaven. Wellicht is dat te verklaren doordat meubelmakers vaker tekenonderwijs ontvingen dan kamerbehangers, en in Engeland de combinatie van meubelmaker en kamerbehanger veel gebruikelijker was dan in de Republiek. Thomas Chippendale was in 1754 de eerste met *The Gentleman & Cabinet-Maker's Director*. Deze uitgave omvat 161 platen met voorbeelden van meubelen in verschillende stijlen: gotisch, Rococo en Chinees. Een tweede editie verscheen al een jaar later, in 1762 volgde een herziene en uitgebreide uitgave. De *Director* bezorgde Chippendale grote naamsbekendheid én nieuwe welgestelde klanten. In 1788 volgde George Hepplewhite zijn voorbeeld met *The Cabinet-Maker and Upholsterer's Guide*, en in de jaren 1791-1793 bracht Thomas Sheraton zijn *The Cabinet-Maker and Upholsterer's drawing-book* in drie delen uit. Deze uitgaven waren expliciet bedoeld als *pattern books*, voorbeeldboeken, die de ambachtsman kon tonen in plaats van eigen tekeningen. Hoe groot de invloed van deze Engelse publicaties in de Republiek was, blijft een punt van discussie. Periodieken als *Ackerman's Repository* en *Meubles et Objets de goût* van Pierre de la Mésangère bevatten ook prenten naar

ontwerpen van kamerbehangers, al blijven die veelal anoniem.[201] In Frankrijk werd pas in 1818 een uitgave van tekeningen door een *tapissier* zelf gepubliceerd: het *Recueil de draperies d'Hallavant, mis au jour par Osmont et Dezon*.[202]

Voor de eerste Nederlandse uitgave van tekeningen van een kamerbehanger moeten we wachten tot 1825. Johannes Adrianus Smits (1785-1842) uit Rotterdam geeft dan een 'Verzameling van Tekeningen van Drapperien' uit bij de Rotterdamse uitgevers Mensing en Van Westreenen. Buiten de titelpagina bestaat de verzameling uit 30 prenten van raambekleding en ledikanten in een late empire stijl, die sterk verwant is aan de *Dessins d'ameublement* (1822-1838) van Theodore Pasquier. De uitgave was als gebruikelijk zowel gekleurd als ongekleurd te bekomen, voor respectievelijk f 7,50 en f 6,00. De uitgevers prijsden de publicatie aan als 'zoodanig ingerigt, dat dezelve tot de naauwkeurigste navolging zeer geschikt zijn'. [afb. 1.29-1.31] Johannes was de zoon van kamerbehanger Gerrit Smits. In 1820 nam hij samen met zijn broer Antonij de fabriek in behangselpapier van J. Krieghoff te Rotterdam over.[203] Datzelfde jaar wonnen zij op de Nationale Nijverheidstentoonstelling te Gent een bronzen medaille voor gedrukte merinos en geschilderd papier.[204]

Dergelijke prenten, maar ook eigen tekeningen, werden verzameld in een portfolio, bekend als het boek. Iedere vooraanstaande ambachtsman die met vormgeving te maken had moet een portfolio hebben gehad, waarmee hij klanten voorbeelden van werk kon tonen. Er zijn echter maar enkele exemplaren van dergelijke boeken bewaard gebleven.[205] [afb. 1.28] Het voorbeeldboek vertegenwoordigde in feite het creatieve kapitaal van de ambachtsman. Dat hij daar zuinig mee omsprong, is niet verwonderlijk. In een brief van 1 augustus 1727 aan Daniel van Eys noemt Pierre Audrouin bijvoorbeeld 'mon livre', zijn boek, dat hij mee zal nemen naar de klant, om stoelontwerpen te laten zien. Mocht Van Eys dit boek eerder nodig hebben, dan kon het ook toegestuurd worden, mits Audrouin iemand bereid vond die het persoonlijk mee wilde nemen.[206] Ook de Amsterdamse spiegelverkoper Dirk Kool, die in oktober 1735 door Van Eys' zaakvertegenwoordiger Jan Zuurlander benaderd werd voor nieuwe spiegels, had 'een boek met diversse teekeninge van die soort [d.w.z. spiegels inclusief lijsten] met de voetmaat erbij'. Kool is bereid dit boek toe te zenden, maar alleen op voorwaarde dat 'sulks niet aan timmerlieden, beeldhouwers of andre laat sien daar sy daar geen copye van kunnen neemen, dewyl hy anders daardoor benadeelt soude worden'.[207]

Al blijft het bij Audrouin onduidelijk of de stoelontwerpen zijn eigen tekeningen, die van anderen, of prenten betroffen, dat een aantal kamerbehangers ook zelf tekende, lijkt waarschijnlijk. In het bureau van de failliete Hendrik van Otterbeek trof men in 1783 'eenige teekeningen tot de Affaires'.[208] In de inventaris van Maria la Court, weduwe van Gerrit Valk, bevond

zich 'een hoedekast met Monster tekeningen'.[209] Wellicht behoorden daartoe perspectieven van ledikanten en raamdecoraties, zoals er een aantal te vinden zijn in de collectie van het Rijksmuseum.

Eén anonieme tekening daaronder, met de maten in voeten en duimen vermeld, moet in ieder geval van Hollandse origine zijn. [afb. 1.33] De tekening toont twee ledikanten met hemel, gordijnen en (waarschijnlijk) voeteneind. De hemel van het linker ledikant heeft een rechte kroonlijst, een portret in een medaillon en onder het voeteneind draperieën die bekend stonden als 'à la reine'. Het ledikant rechts heeft een ronde hemel met een vaas erop, en een halfrond voeteinde met medaillons. Alhoewel de tekenaar enige schaduw aanbracht, doen zijn tekeningen niet heel verfijnd aan. De stijl doet denken aan de Parijse ontwerpen van Juste Nathan Boucher (1736-1782) en Charles Delafosse (1734-1789), maar de ontwerpen zijn niet terug te leiden naar een specifieke prent.

Een ander voorbeeld van tekeningen door een kamerbehanger, alhoewel net buiten de onderzoeksperiode, zijn de twee tekeningen van gordijnontwerpen door 'A. J. Kalff' uit 1819 en 1820. [afb. 1.34-1.35] Dit was hoogstwaarschijnlijk kamerbehanger Arnoldus Jan Kalff (1799-1846), die in Rotterdam en Amsterdam werkzaam was. De eerste tekening toont een paar gele gordijnen met daarover een rode draperie afgezet met witte franje, in het midden vastgezet met drie paters waaraan een paar kwastjes hangt. Dit wordt herhaald in een draperie onder de vensterbank, eveneens in rood maar zonder franje, en bevestigd met kleinere paters. Het geheel is een eenvoudige weergave van de rijke late empire raambekleding zoals te vinden bij Smits en Pasquier. De andere tekening toont twee draperieën voor ramen, die bijna letterlijk overgenomen zijn van plaat 282 uit de serie *Meubles et Objets de Goût*. Deze was al in ca. 1809 uitgegeven. [afb. 1.36]

Ten slotte moet vermeld worden dat er wel voorbeelden te vinden zijn van kamerbehangers die zich voorstonden op technische inventies. Robbert Peters adverteerde in 1738: 'en heb by mijn gemaakt een seer fraaie nieuwe Machine voor de Ledikants Gordijn, te trecken selfs met een Touwtje […]'. [Adv. 20] De Amsterdamse ledikantmaker en beddenwinkelier Hendrik van Otterbeek adverteerde vanaf 1772 meerdere malen met opvouwbare ledikanten naar eigen ontwerp: '[…] ook zyn by hem mede-klaar diverse door hem geïnventeerde fatsoenen van Ledikanten en Coepel-Paviljoenen, met antique gesneede Lysten, die met Leden in malkander slaan, dat zy met hun Behangsel in een Kisje kunnen worden medegevoerd; als mede Ledikanten geheel van Yzer voor een en twee Menschen, van differente Pryzen, die zeer beknopt in een klein Kisje kunnen worden ingepakt'. [Adv. 75] In 1772 was bij hem te zien 'een model ledikant, dat niet alleen met zyn Behangsel maar ook met zyn Matras, Beddegoed, Katoene- en Wolle-Deekens in een Kisje van 3 voet 4 en een half duim lang kan worden mede gevoerd, met zyn volslaagen Hoofde- Voete- en

Zey-Planken daartoe behoorende'. [Adv. 69] Bij Gerrit de Bie te Rotterdam ten slotte, werden in 1802 kunstwiegen gemaakt naar inventie van een Rotterdamse koopman, die 'beslaan minder plaats als de gewone, 2de, zy kunnen niet omslaan; ten 3de, zy kan niet gehoord worden al is de beweging nog zoo snel'. [Adv. 169]

1.3.10 Onderhoud, verhuur en reparaties

Binnen de klantengroep van de kamerbehangers was er een kleine groep zeer rijken die regelmatig grote aankopen deden voor het interieur. De meeste klanten volgden een bestedingspatroon waarbij eenmaal in het leven een huis nieuw werd ingericht. Gewoonlijk was dit na een huwelijk, als een echtpaar een nieuw huis betrok. Ook een erfenis kon aanleiding geven tot nieuwe grote uitgaven. In ieder geval was het voor de kamerbehangers zaak om de klant daarbij tot een zo groot mogelijke uitgave te verleiden.

Daarna waren er wel nog andere mogelijkheden om dezelfde klanten te blijven bedienen. De gekochte meubelen en stofferingen behoefden jaarlijks onderhoud. Het bedrag aan onderhoud kon behoorlijk oplopen, en aanleiding geven tot nieuwe aankopen. Zo werden in de welgesteldere huishoudens jaarlijks de matten vernieuwd. Een geboorte of begrafenis noodzaakte nieuwe uitgaven voor een wieg, kraambed of rouwbekleding. Wie een huis verhuurde, liet dat regelmatig onderhouden. Wat we in de brieven van Audrouin en Cuel dan ook zien, is dat zij continu blijven informeren naar de wensen van de opdrachtgever.

Ook bij gelegenheden die om een tijdelijke stoffering vroegen, of wanneer men het interieur extra wilde aankleden, werd de hulp van behangers ingeroepen. Het ging dan om feesten van verenigingen en van stadswege. De laatste werden vaak georganiseerd rond het bezoek van een hoge (buitenlandse) gast aan de stad. Zo wordt in de notulen van Felix Meritus bericht, dat in verband met de aankleding voor het bezoek van het prinselijk paar in oktober 1790, één van de leden met de tapissier Jean-Matthijs Chaisneux (ca. 1734-1792) heeft gesproken. Deze werd bereid gevonden om enige monsters 'van fauteuils, canapés en stoelen' te brengen. De vereniging huurde daarop meubelen bij Chaisneux en nog een tapijt voor het tweedaagse bezoek, voor f 25, -.[210]

Wanneer het weer in het voorjaar warmer werd, konden de huizen eindelijk gereinigd worden van de rook en roet die zich in de wintermaanden had opgestapeld. Veel textiel, zoals de vaste stoelbekleding en ledikantbehangsels, kon pas schoongemaakt worden nadat het was afgehaald en in onderdelen losgetornd. Dit deed de kamerbehanger. Dit was ook het moment om reparaties te verrichten en het textiel desgewenst aan te passen naar de laatste mode, bijvoorbeeld met nieuw passement.

Het textiel in huis werd aangepast aan het seizoen, en het gewenste comfort. In de koude wintermaanden hielden behangsels en gordijnen vervaardigd van

zwaardere stoffen de warmte beter vast. In de lente werden deze juist ingewisseld voor luchtiger stoffen als zijde en katoen, of geheel verwijderd. Tapijt, velours, damast, satijn en laken werden gebruikt voor wintertextiel; taffetas, zijde, mousseline en katoen voor zomertextiel.[211] In rijkere huishoudens had men zelfs een apart zitameublement voor de zomer en de winter.[212] In 1773 omschrijft Bimont een zomerameublement als 'gewoonlijk vervaardigd met tafzijde met bloemen of chinoiserie', met bijpassende gordijnen voor de ramen. Op de stoelen met hun damasten en tapijten zittingen plaatste men dan hoezen van taf, 'tenzij de burgers dubbele zittingen willen'.[213] In de Republiek hadden in ieder geval de Oranjes zomer- en winterbekleding in hun verblijven. Zo had prins Willem (II) in 1632 een ledikant met een behangsel van rood damast in zijn slaapkamer, dat in de winter gewisseld werd met rood laken. Frederik Hendrik bezat verschillende zomerbehangsels, waaronder één van zeegroen damast voor zijn garderobe op het stadhouderlijk kwartier.[214] De lentewisseling vond rond Pasen plaats; met Allerheiligen werd terug gewisseld naar het wintertextiel. Aan het Franse hof werd deze traditie langer volgehouden dan elders, nog tot aan de Revolutie toe. De wisseling in de koninklijke appartementen was nieuwswaardig. In 1726 meldde de *Oprechte Haerlemsche Courant* zijn lezers: 'Men heeft het Appartement van de Coningin [van Frankrijk, Maria Lescynska] op sijn Somers gemeubileert en aldaer een magnefijck met Paerlen beset Ledikant geplaetst, 't welck op 800.000 Livres geschat wert'.[215]

In mei kwam er nog een bijzondere bezigheid bij voor de kamerbehangers: de verhuizingen. Van oudsher liepen huurcontracten op 1 mei af, zodat er op die datum veelal verhuisd werd. Wie kostbare meubels te verhuizen had, schakelde daarvoor kamerbehangers in. Zij pakten meubelen in, haalden ledikanten af en zetten ze weer op, hingen gordijnen op en legden tapijten neer. [afb. 1.27-1.38] Daarnaast was mei de maand waarin de elite hun stadshuizen verruilde voor de buitenplaatsen. Deze werden deels gemeubileerd met meubelen uit de stadshuizen, waardoor de herstelwerkzaamheden samenvielen met de verhuizing naar buiten. Ook werden waar nodig meubelen gehuurd. Voor Philippe Audrouin uit Amsterdam was dit zo'n drukke tijd dat hij niet tijdig alle klanten kon bedienen: 'hebbende hij [Audrouin] het extra volhandig gehad met de may tijd'.[216] In oktober verhuisde men weer terug. Jan Kickheser blijkt voor de familie Ten Broeke in 1798 de glasgordijnen van de zij-, binnen- en een slaapkamer van het stadshuis in bewaring te hebben gehad, om ze in november van dat jaar weer op te hangen.[217]

De rekeningen van kamerbehangers bewaard in het familiearchief Ten Broeke Willink geven een goed beeld hoe de familie behangers inzette voor reparaties en onderhoud in de periode 1788-1810.[218] De welgestelde koopman Jan ten Broeke Willink (1769-1840) hield vanaf zijn huwelijk in 1787 tot aan zijn overlijden in 1840 een kasboek bij. In Amsterdam maakte hij voor zijn stadshuis aan de

Herengracht gebruik van de diensten van achtereenvolgens Jan Kickheffer, mr. Delporte en de weduwe Ohr, allen te Amsterdam, terwijl hij zich voor zijn 'buiten' richtte tot David Hesse en zn. te Haarlem.[219]

Kickheffer werkte 15 achtereenvolgende jaren voor Ten Broeke Willink, Hesse 11 jaren, de weduwe Ohr en Delporte elk 4 jaren. De rekeningen lopen van februari of april tot november/december. De laagste rekening bedraagt f 3,6,0, de hoogste f 600,2,0. Gemiddeld werd er per jaar f 80,- uitgegeven aan onderhoud van het textiel. Veelvoorkomende werkzaamheden waren het afnemen en weer opzetten van ledikanten – waarbij de behangsels losgehaald en schoongemaakt werden – het repareren en vervangen van gordijnen, en het maken en leggen van tapijten en overkleden.

Tussen de onderhoudswerkzaamheden door komen we ook posten tegen van nieuw vervaardigd textiel. Zo is de evolutie van de glasgordijnen in de voornaamste kamers te volgen. In 1788 maakte Kickheffer nieuwe rood moir glasgordijnen 'met hooffies',[220] kwasten met hangers en rood-wit passement voor de zaal. Drie jaar later werden deze vervangen door soortgelijke gordijnen, en werd het bestaande paar vermaakt ter gebruik in drie andere kamers (de binnenkamer, zijkamer en eetzaal), door er nieuwe vallen 'met slippen' bij te maken. Het passement werd daarbij vervangen en de lijsten opnieuw rood-wit geschilderd. Blijkbaar hadden de gordijnen in de binnenkamer het meest te lijden, want deze verfde Kickheffer in 1793 en 1795 opnieuw rood. In dat laatste jaar maakte hij ook de draperie van de gordijnen in de zaal opnieuw op. Twee jaar later werd de raambekleding in de zaal echter geheel door hem vernieuwd. Er kwamen weer rode gordijnen, nu met gedrilde franje, een draperie en nieuwe rood-witte lijsten. De raambekleding van de andere drie kamers werd geheel vermaakt, waarvoor nieuw passement en nieuwe roeden nodig waren. In 1801 kreeg de zaal wederom nieuwe gordijnen met draperie en val. De oude gordijnen werden hergebruikt: 'roode morijne glasgordijnen losgetornt, gewasse, gekamelot, coort, pasment & quaste gewasse, f 16,18,-'. Hiervan maakte Kickheffer vervolgens glasgordijnen 'met hoofjes' voor de eetzaal.[221] In 1804 kregen alle gordijnen beneden een witte franje en in 1807 werden trekgordijnen toegevoegd. Eén stel glasgordijnen van beneden verhuisde uiteindelijk, weer met aanpassingen, naar een meidenkamer.

De veranderingen aan de raambekleding volgden elkaar snel op – of dit ook in andere huizen gebeurde zou nog verder onderzocht moeten worden. De vermaakkosten waren beduidend minder dan de aanschaf van nieuwe stof, en de stof werd dan ook veelvuldig hergebruikt.

De rekeningen tonen dat de meeste werkzaamheden werden uitgevoerd in de maanden april-mei en oktober-november.[222] De wisseling van de seizoenen leverde werk op dat te relateren is aan een aantal samenhangende zaken: de wisseling van zomer- en wintertextiel, de daarmee gepaard gaande grote schoonmaken, en de verhuizingen in mei en oktober.

1.4 Klanten vinden en binden

Waar vond de kamerbehanger zijn klanten en welke middelen stonden hem ter beschikking om hen over te halen van zijn diensten gebruik te (blijven) maken? Die vragen vormen het onderwerp van deze paragraaf.

1.4.1 De klantenkring van de kamerbehanger

Er zijn geen consistente bronnen bewaard met betrekking tot kamerbehangers die informatie kunnen geven over de relatie met hun klanten. Bedrijfsadministraties die een langere periode beslaat, met een 'bestel boek' zoals Joseph Cuel dit noemt, ontbreken.[223] Toch kan er een beeld geschetst worden van de klantenkring rond een kamerbehanger en hun onderlinge relaties, door een groot aantal uiteenlopende bronnen bijeen te brengen. Een belangrijke bron hieronder zijn de brieven van kamerbehangers aan klanten rond een opdracht, en ook die van andere ambachtslieden en architecten waarin kamerbehangers genoemd worden. In de uitzonderlijke gevallen van Philippe Audrouin (1727-1735) en Joseph Cuel (1808-1809) is er een langere briefwisseling bewaard gebleven van circa 20 brieven aan één en dezelfde klant.[224] Deze vormen het uitgangspunt voor een casus in respectievelijk § 3.3 en § 5.4.

Wie waren nu die klanten? De 'Fransche kamerbehanger' Desmons presenteerde in 1769 'zyn dienst, aan alle Heeren en Dames'. [Adv. 55] De 'Duitsche kamerbehanger' Hertog beviel zich in 1785 aan 'by alle Heeren, van Distinctie'. [Adv. 107] De winkelknecht van Jean Theodore de la Campaigne kreeg in 1770 de instructie mee om vooral luiden te zoeken 'die huysen laten timmeren, off vertimmeren'.[225] Dit waren niet alleen particulieren, maar ook timmerbazen die nieuwe huizen bouwden. Tenslotte werd het behang inmiddels als een vast onderdeel van het interieur beschouwd, en was een huis met onbehandelde muren niet af. De meester timmerman Benjamin Sweerus bijvoorbeeld verkocht in 1738 een huis aan de Prinsengracht te Amsterdam, waarbij bepaald was dat hij op eigen kosten nog verschillende kamers diende te laten behangen: 'de saal [..] te behangen met goudleer, de boven sijdelkamer met geschildert doek, de eetzaal, onder sijkamer en tuynhuys met gedrukt doek, alles volgens de resp. [ectiev]e monsters off stalen daar van aan den cooper vertoont'.[226] Verdere gegevens ontbreken, zodat onduidelijk blijft waar Sweerus deze stalen betrok, en wie hij inschakelde om de behangsels aan te brengen. De Amsterdamse timmerman Hendrick Outhoff betrok in 1728 in ieder geval 'patronen' bij de behangselwinkel van Margaretha van Winschooten.[227]

Het is duidelijk dat de kamerbehangers zich bij voorkeur richtten op de klanten in het hogere segment, dat wil zeggen de gegoede burgerij, de regentenklasse en de adel. Voor een klein aantal was het mogelijk om hofleverancier te worden. Daarnaast waren overheden en instellingen als de

steden, weeshuizen en hofjes goed voor opdrachten en onderhoudswerk.

Voor de meeste kamerbehangers zal de lokale markt de belangrijkste zijn geweest. Een behoorlijk aantal kamerbehangers uit Amsterdam, Den Haag en Haarlem werkte daarnaast regionaal of zelfs landelijk. De regenten die hun stadshuis door een kamerbehanger uit de stad lieten aankleden, schakelden diezelfde behanger in voor werk aan hun buitenhuizen en aan de Logementen van de verschillende steden in Den Haag. Wie verhuisde naar een kleinere stad, bleef redelijk trouw aan zijn leveranciers. Mede omdat in kleinere plaatsen niet altijd een kamerbehanger voor handen was, deed men een beroep op kamerbehangers uit de dichtstbijzijnde grotere stad. Daarnaast bezochten reizigers uit het hele land de modieuze winkels in Amsterdam en Den Haag, om eenmaal weer thuis daar opdrachten te plaatsen. Het dichte netwerk van beurtvaarten dat rond 1700 gereed kwam bespoedigde deze ontwikkeling ongetwijfeld.[228]

Ten slotte zijn er aanwijzingen dat er een kleine groep kamerbehangers was die internationaal werkte. Die moeten vooral gezocht worden onder de *tapissiers* die rond 1700 voor Willem III werkten, waaronder Pierre Courtonne.
Bij het vinden van klanten speelden familierelaties en netwerken een belangrijke rol, zowel van de klant als van de kamerbehanger. Wie een opdracht uitvoerde voor een regent, kon gewoonlijk rekenen op meer werk uit diens kring van familieleden en kennissen. Het onderling 'recommenderen' was een zeer belangrijk middel voor de kamerbehangers om nieuwe klanten te werven. Zo schrijft Pierre Audrouin in 1727 aan de Leidse koopman Daniel van Eys: '[…] je vous remercie de la bonté que vous aves eu de me recommender a monsieur Bon enfant qui ma deja ordonné deux tentures de chambre. Je me recommende toujours […]'.[229] Andersom laat Willem Barnaart in 1770 aan de Amsterdamse kamerbehanger Chaisneux weten dat hij hem 'geene recommandatie kan geeven', aangezien het ledikant dat hij van hem huurde nat en zonder beddengoed bezorgd was.[230] Dit aanbevelen kon ook gedaan worden door familieleden van de kamerbehanger. De familie Stevens, die de gehele achttiende eeuw actief was als kamerbehangers in Amsterdam, telde onder de vele ooms en neven ook een hoedenmaker, een juwelier en verschillende kleermakers. Zij bedienden dezelfde groep klanten en konden elkaar daarom mogelijk van opdrachten voorzien. Wanneer Petronelle Victor in 1769 in dienst treedt bij een bedde- en behangselwinkel, krijgt zij de helft van de winst van opdrachten 'van alle soodanige Calanten, [… , door haar] van haare kennissen en famille, sullen werden aangebragt of gerecommandeert'.[231]

De relaties met andere leveranciers voor het interieur speelden een belangrijke rol bij het verkrijgen van opdrachten. De stoelenmaker, behangselfabrikant, architect en timmerman waren allemaal in een positie om klanten door te verwijzen. Er zijn aanwijzingen dat een aantal kamerbehangers een samenwerkingsverband aanging met andere leveranciers. Zo valt op dat

betalingen aan de kamerbehanger Wijnand Stevens vaak samenvallen met die aan de behangselwinkeliers Nicolaas Blanckert en Johannes en Hendricus Remmers.[232] Het lijkt erop dat Stevens de vaste behanger was van deze behangselwinkeliers. Er zijn meerdere advertenties uit de achttiende eeuw waarin een nieuw getimmerde buitenplaats of huis te huur of te koop wordt aangeboden, waarbij de contactpersonen een timmerman/metselaar én een kamerbehanger zijn. Het is aannemelijk dat zij deze huizen als gezamenlijke investering kochten en ieder hun bijdrage daaraan leverden. [Adv. 111: 187: 209]

1.4.2 Zelf maken of laten maken?

Voordat besproken wordt hoe de kamerbehanger zijn klanten tot een aankoop probeerde te verleiden, moet er op gewezen worden dat die klanten steeds als mogelijkheid hadden om een aantal werkzaamheden zelf uit te voeren. Tenslotte waren het naaien en handwerken onderdeel van de opvoeding van meisjes uit alle kringen. Een stoelbekleding zullen zij niet vervaardigd hebben, maar het naaien en herstellen van bijvoorbeeld een ledikantbehangsel of beddengoed behoorden zeker tot de mogelijkheden. Zowel de vrouw des huizes als dochters en personeel konden in theorie deze werkzaamheden verrichten. Maar gebeurde dit in de praktijk ook?

Vooral van geborduurd interieurtextiel zijn vele voorbeelden te vinden die door adellijke vrouwen zelf werden vervaardigd, al dan niet onder begeleiding van een professionele borduurwerker. Het borduren werd niet alleen gezien als een passend tijdverdrijf voor vrouwenen hun productie werd ook daadwerkelijk gebruikt in het interieur.[233] Van Mary II Stuart is bekend dat zij borduurwerk en knoopwerk vervaardigde, al dan niet geholpen door haar gezelschapsdames en een achttal professionele Franse borduurwerksters die zij in dienst had. Voorbeelden hiervan sierden de verschillende Oranjeverblijven.[234]

In hoeverre vrouwen in de Republiek thuis ook gordijnen en behangsels vervaardigden, is lastiger na te gaan. Op schilderijen zien we naaiende vrouwen meestal bezig met ander textiel, met name slopen of lakens. Een voorbeeld als dat van Elisabeth St. Michel (1640-1669), de vrouw van de bekende Engelse dagboekschrijver Samuel Pepys (1633-1703), die in de jaren 1660 zelf de behangsels voor haar kabinet en slaapkamer in elkaar naait en ophangt, is nog niet aangetroffen.[235] Pepys beschrijft hoe zijn vrouw te werk gaat: '[…] and my wife all day putting up her hangings in her closett, which she do very prettily herself with her own hand, to my great content'.[236] De 'hangings' waren van sits. Op 6 januari 1666 schrijft Pepys nogmaals: 'Up, and pleased mightily with what my poor wife hath been doing these eight or ten days with her owne hands, like a drudge in fitting the new hangings of our bed-chamber of blue, and putting the old red ones into my dressing-room'.

Wat werkzaamheden door personeel betreft, hadden in ieder geval de Oranjes een aantal kamerbehangers en een borduurwerker in dienst als

conciërge van hun paleizen. [Zie § 2.1 en Bijlage 2.2: Conciërges van de Oranjes] In Den Haag werkten vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw achtereenvolgens de *tapissiers* Marijn Geoffroy, Daniel de Bruijn en Pierre Courtonne als conciërges van het Stadhouderlijk kwartier en Oude Hof. In die functie hielden zij niet alleen toezicht op het meubilair, maar voerden ook reparaties uit en vervaardigden nieuwe ameublementen. Verder lijken particulieren in de Republiek geen kamerbehangers in vaste dienst te hebben gehad. De Haagse behanger Jean Dronia werkte enige tijd als rentmeester voor Willem Maurits van Nassau-Ouwerkerk (1679-1753), maar het is niet bekend of hij als zodanig ook meubelen herstelde.[237] Wel zijn er voorbeelden te vinden van dienstboden die ook naaiwerk verrichtten.

De meeste klanten kozen er echter voor om de ledikantbehangsels en ander interieurtextiel te laten vervaardigen. Het geringe aandeel van het maakloon op de totale prijs was daar een belangrijk argument voor. Dit bedroeg tussen de 2-10% van de kosten, afhankelijk van het soort werk dat verricht werd. Het waren vooral de stof en passementen die de prijs bepaalden. Daarnaast is vanuit studies naar kleermakers bekend dat klanten liever niet zelf de dure stoffen knipten, aangezien een vergissing een grote verspilling betekende.[238] Voor de vervaardiging van eenvoudiger interieurtextiel als lakens lag dit waarschijnlijk anders. Overigens ging het ook bij een professionele snijder wel eens mis. Toen mevrouw De Jonge van Ellemeet in 1709 een ledikant liet vermaken bij Pierre Courtonne, versneed deze de bijbehorende sprei: 'Dewijl Cortonne [sic] de spreij versnede hadde heeft hij die gehouwe en een ander in plaes gemaeckt daer ik hem weer armozijn toe gegeve heb'. De kosten van het nieuwe armozijn werden van zijn rekening afgetrokken.[239]

1.4.3 Klanten vinden

Allereerst moesten klanten de winkel weten te vinden. Daartoe stonden winkeliers buiten het recommanderen verschillende middelen ter beschikking. Met drukwerk als advertenties, visitekaartjes, pamfletten, etiketten op meubelen en vermelding in koopmansboekjes kon de winkel in woord en beeld worden aangeprezen. Joseph Heupgen bracht in 1792 zijn meubelen onder andere onder de aandacht met 'uitgegeeven gedrukte adressen' – tot ongenoegen van het Amsterdamse Sint Jozefsgilde, waar hij geen lid van was.[240] Advertenties werden vooral geplaatst bij een bijzondere gebeurtenis: om een verhuizing aan te kondigen, de komst van nieuwe goederen, of een naderend faillissement. In de twee vroegst bekende advertenties van kamerbehangers kondigen Johannes Dier en Harmanus Folte respectievelijk hun nieuwe winkel te Den Haag en verhuizing binnen Amsterdam aan. [Adv. 2-4] Dat niet alle kamerbehangers hun vestiging of verhuizing adverteerden, wijst erop dat dit niet het belangrijkste kanaal was om klanten hiervan op de hoogte te brengen en mogelijk ook niet 'du bon ton'. Mogelijk gebruikten zij daarvoor liever een (gedrukte) brief, zoals de

Amsterdamse spiegelverkoper Van Corthenberge deed in 1808.[241]

Er zijn maar een paar voorbeelden bekend van een adreskaart van een kamerbehanger. De Amsterdammer Alexander van Santen liet achter twee door hem geplaatste goudleerbehangsels zijn kaart achter met de tekst 'ALEXANDER van ZANTEN, MEESTER KAMERBEHANGER, Woond op de Heerengragt, by de Oude Spiegelstraat, in het Wapen van Amsterdam, tot AMSTERDAM'.[242] In 1734 liet de behangselfabrikant Jan Smit een prent vervaardigen als adreskaart. [afb. 1.39] Onder een voorstelling van zijn winkel in een fraai versierd cartouche met zijn monogram staat: 'T AMSTERDAM, by IAN SMIT, Fabriceur in KAMER BEHANGZELS woont eeven benoorden de Lydze poort op de Schans in de Nieuwe tapytmakery. Werde gemaakt en verkogt veelderhande soorten van Nieuwe geinventeerde kamer behangsels, als geschilderde met HISTORIE, LANTSCHAPPE, BOSCHAGIE, HARTE, WILDE SWYNE, en andere soorte van jagten. Koninclijke Lusthoven etc. ook geschilderde Triomphante ditto een Fraaije soort met goude Ornamenten verbeeldende goud Lakense stof en verschijde soorten van Nieuwmodese gedrukte Zyldoeke, alles tot een Civiele Prys'.[243] [afb. 1.39]

Alhoewel Smits winkel niet waarheidsgetrouw zal zijn weergegeven, krijgen we toch een indruk van de gang van zaken. Smit toont samen met een knecht een tapijt aan een modieus geklede heer en dame. Het tapijt voorstellende een jachttafereel met everzwijnen is opgehangen, er achter hangen er nog meer. Op de achtergrond bekijken bezoekers meer tapijten, die de muren van het vertrek geheel bedekken. Op de voorgrond bekijkt Minerva als godin van de kunsten een rol behang, aangeboden door drie putti. De smalle rol toont een groot patroon van gestileerde bladmotieven, met onder een kleine border. Mogelijk stelt deze rol de geschilderde 'trionfante' voor, ofwel de 'goud Lakense stof'.[244] De prent geeft ons niet alleen een indruk van zijn winkel, maar vooral ook van hoe Smit zich wilde presenteren aan zijn klanten: als modieuze winkelier waar galante klanten kwamen.

Uit Engeland zijn wél meerdere visitekaartjes van *upholsterers* bekend.[245] De interessantste is wel die van Christopher Gibson van ca. 1731-1740, omdat hierop de winkel is afgebeeld.[246] [afb. 1.41-42] Weer zien we een paar modieuze klanten de winkel bezoeken. Gibson, rechts afgebeeld, toont hun een stoel met een hoge, open rug, die in de Republiek een 'Engelse' stoel werd genoemd. Er is een groot aanbod van stoelen, zowel bekleed als onbekleed. Aan de muur hangen nog meer ruggen van stoelen waar de klant uit kan kiezen. Verder zijn in de winkel verschillende rouwborden te zien, dat wil zeggen houten borden waarop een familiewapen op een zwarte achtergrond is geschilderd. Er is een ledikant met de hemel en bedbodem, een spiegel met kaarsenarm en vele rollen stof. In de winkel zijn verschillende knechten aan het werk. Alhoewel ook deze prent geen realistische weergave van de winkel zal zijn, zullen de afgebeelde waren wel allemaal bij Gibson te verkrijgen zijn geweest. Zijn aanbod komt – op

de rouwborden na – grotendeels overeen met dat wat de kamerbehangers in de Republiek rond deze tijd in hun winkels verkochten.

Tot zover de winkels op papier. Maar wat weten we nu over de werkelijke winkels?

Net als andere zelfstandige ambachtslieden, hadden de meeste kamerbehangers een winkel en werkplaats aan huis. Voor de beschrijving van hun winkels is gezocht naar boedelinventarissen van kamerbehangers. Hiervan zijn 16 gevonden, het merendeel in de Desolate boedelkamer (faillieten) van Amsterdam, en dan nog voor een beperkte periode: 1780-1810. [Bijlage 2: 2.3] Het is daarmee de vraag in hoeverre zij een representatief beeld geven voor de voorgaande periode. Voor de eerste helft van de onderzoeksperiode werd maar één boedelinventaris gevonden, die van Marinus Penninck uit Amsterdam bij zijn faillissement in 1740. De meeste inventarissen zijn opgemaakt na een faillissement en geven daarom geen compleet beeld hoe de behangerswinkel er daadwerkelijk uitzag: op dat moment waren veel goederen vaak al verkocht of verpand. Desondanks bieden de inventarissen een interessante inkijk in de dagelijkse praktijk van het behangersvak.

De winkel was te herkennen aan een uithangbord, of soms aan een gevelsteen. [afb. 1.43-1.46] Zo had Nicolaas Blankert zijn winkel in de Halssteeg te Amsterdam, 'daar het Franze kamerbehangsel uythangt'.[247] De Groningse ledikant- en kamerbekleder Louters dreef zijn winkel waar 'het Prinsen Lit d'Ange boven de deur staat'. [Adv. 25] Hendrik van Otterbeek verbleef vanaf 1772 op de Achterburgwal te Amsterdam, 'daar het Blaauw Laake boven in de gevel staat'. [Adv. 66] Hij had eveneens 'een bord boven de deur'.[248] In de steden boden de meeste winkelhuizen de mogelijkheid om waren uit te stallen op de onderluiken van ramen die naar beneden toe open konden draaien. Houten puien beschermden de koopwaar tegen het weer. In de loop van de achttiende eeuw veranderden de groter wordende ramen in de eerste echte etalages.[249]

De eigenlijke winkel bevond zich in het voorhuis aan de straatkant. De winkel was gewoonlijk ingericht met een toonbank, planken en kasten om waren uit te stallen. De verdere winkeluitrusting bestond uit ladders en winkeltrappen. Hier stonden de grotere waren zoals ledikanten en stoelen. Maar ook andere ruimten in huis werden bij de winkel betrokken. Hendrik van Otterbeek gebruikte in 1780 te Amsterdam zowel het voorhuis, de voorkamer, als een 'winkelkamer' om zijn waren uit te stallen. Hij had dan ook aardig wat ledikanten op voorraad, waaronder negen van ijzer.[250] In de boedel van Roelof Kall, eveneens te Amsterdam, werd in 1807 ook onderscheid gemaakt tussen de winkel en de winkelkamer.[251] In de eerste lag de voorraad stoffen en passement, in de tweede stonden meubelen. Mogelijk was de winkelkamer een toonzaal voor grotere waren.

In de winkel stonden de kamerbehanger verschillende middelen ter beschikking om zijn klanten tot een aankoop te verleiden: zijn winkelvoorraad, modellen, prenten en tekeningen en financiële prikkels als krediet en korting. In de eerste plaats was daar zijn winkelvoorraad of 'magazijn'. Uit de advertenties van kamerbehangers blijkt duidelijk dat het assortiment meubelen in de tweede helft van de achttiende eeuw toenam, evenals het aantal waren dat kant-en-klaar in de winkel te vinden was. Guillaume Gosselin was de eerste Franse behanger die adverteerde met een magazijn in de moderne betekenis van het woord: 'houd Magazyn van alle Soorten van Meubilen van differente Smaak, als Ledikanten, Beddens, matrassen, Tapyten, Stoffen, en alles wat tot Ameublementen behoort, na de nieuwste smaak en tot een civiele prys'. [Adv. 84] Men kon deze waren 'dagelyks zien in zyn Magazynen, men zal kunnen oordelen het voordeel dat er zal zyn, zo over de Pryzen, als voor de zekerheid, by wyze van Lot'.[252] [Adv. 115]

Modellen en stalen

Naast kant-en-klare meubelen waren er in de winkel modellen te zien van meubelen, zowel in het klein als op ware grootte, bekleed en onbekleed. Het is de vraag tot welke categorie de 'Modellen voor groote Ameublementen' die Louis Le Houx in 1786 ontving, behoorden. [Adv. 118] Dit kunnen ook prenten of tekeningen zijn geweest. Hendrik Louters had in zijn winkel te Groningen 'alle zoorten van Nieuw Modische Patroonen tot Ledikanten', die ongetwijfeld prenten of tekeningen waren. [Adv. 25] Maria la Court bezat bij haar overlijden in 1789 een hoedenkast met monstertekeningen in de winkel.[253] Johannes Deel betrok 'patroonen' van Margaretha van Winschooten, wat patronen voor stoffen of goudleer kunnen zijn geweest.[254] Van stoelen hadden behangers veelal meerdere modellen op ware grootte op voorraad. Zo had Marinus Penninck bij zijn faillissement in 1739 negen modelstoelen staan, waaronder twee leuningstoelen.[255] Pierre Audrouin bood in 1731 aan de Leidse koopman Daniel van Eys aan om hem twee modelstoelen toe te zenden.[256] Willem Barnaart zond in 1779 stoelen, die hij op zicht had gehad, retour aan kamerbehanger Johannes Le Roy te Amsterdam en bestelde acht stoelen 'alst bijgaande Model'.[257] Ook tapijten – zowel nieuw als tweedehands – werden blijkbaar wel opgestuurd, net als modelmeubelen, tegen vergoeding van de transportkosten. De klant had zo de mogelijkheid het effect thuis te bekijken.

Bij de keuze voor een bepaalde stof of passement kon de kamerbehanger de klant helpen door stalen te tonen. Deze waren handzamer en konden meegenomen worden bij huisbezoeken. Behangselwinkelier Johannes Ringenes te Amsterdam had in 1769 '43 lappen behangsel zijnde Monsters' in zijn winkel.[258] Maria la Court had in 1789 'eenige monsterlappen van behangsels' in de winkel te Amsterdam liggen.[259] Het toezenden van stalen stof was een reguliere praktijk, maar één die niet zonder risico's was voor de fabrikanten.

Beoogde klanten konden met de stof naar een andere fabrikant gaan om te vragen deze (en dan vooral de kleur en het patroon) na te maken. Zoals Pierre Audrouin in een brief schrijft, 'les fabriquants ne veulent pas les envoijer'.[260] Het tijdig terugsturen van modellen, zowel van meubelen als stof, is een terugkerend onderwerp in de brieven van Audrouin. Ook Jan Zuurlander, die in 1732 stalen meubeldamasten zoekt voor de koopman Van Eys, heeft moeite om grote monsters daarvan te laten opsturen: 'de staalties hebbe niet grooter konnen vallen doordien de verkoopers daar van geene wille geeve'.[261] Dat maakte de keuze er niet makkelijker op, aangezien Audrouin van mening was dat men minstens ¾ lengte van een stof moest zien om deze te kunnen beoordelen.[262] In 1768 laat de Amsterdamse Jan Hendrik Troost van Groenendoelen, fabrikant van geschilderde kamerbehangsels, twee modellen van behangsels terugeisen bij kamerbehanger Johannes le Roy.[263] Ook hier zien we een verschuiving aan het eind van de achttiende eeuw. In 1802 bezit de Haarlemse kamerbehanger David Hesse bij zijn overlijden namelijk maar liefst '67 monsterlappen'.[264]

Bij papierbehang lijkt het bekomen van stalen een veel minder groot probleem te zijn geweest, al werden ook deze veelvuldig gekopieerd. Zo meldt de Leeuwarder ledikant- en kamerbehanger Coenraad Halsema in 1779 dat bij hem 'wederom te bekomen zyn, de aldernieuwste Patronen, van alderhande zoorten, extra fraay, Papieren-Kamerbehangzels, zoo gebloemde als gestreepte, effene, gegarneerde, g.ruite, gevlamde Chitse; als mede cierlyke Patronen met Zilver, zynde deze week deze Patronen eerst nieuw overgezonden, nooit voor dezen zoo fraay gedrukt, en alles voor een civiele Prys'. [Adv. 86] De Amsterdamse fabrikant van papierbehang J.G. Berger adverteert in 1803 dat hij 'heeft zyn Fabriek van BEHANGSEL-PAPIEREN dit Jaar aanmerkelyk vermeerderd met onderscheiden nieuwe Patroonen, […] een ieder kan, om daarvan de Monsters te zien, zich addresseeren by alle voornaame Kamer-Behangers in deeze Republiek'.[265] David Hesse had in 1802 een monsterboek met 'een partij behangsels' en maar liefst tien monsterboeken met randen.[266] Wellicht was het verschil met stoffen dat papierbehang minder kostbaar was en dat de behangers hiervan zelf wél een grotere partij op voorraad hadden. Zo verzekerde J. Jonkers uit Rotterdam zijn klanten in 1806 dat 'Wanneer iemand Staalen gekozen heeft kunnen zy direct geholpen worden'. [Adv. 197]

Krediet en korting

Winkeliers hadden een aantal financiële middelen tot hun beschikking om klanten tot een aankoop te bewegen. Wanneer Hendrik Valk in 1742 zijn rekening stuurt aan Carel de Dieu voor een nieuw blauw ledikant, luidt dat 'ringe haken cramme, houtwerk bij gedaan'.[267] Joseph Cuel biedt in 1808 aan Pieter Cats aan dat hij, wanneer hij voor f 50.000,- bij hem zou bestellen, de extra kosten als transport en aantekenen liet vervallen.[268] Alhoewel het onwaarschijnlijk lijkt dat Cats voor een dergelijk hoog bedrag aan bestellingen

zou doen, geeft het wel aan dat dergelijke regelingen vaker getroffen werden.

Dan was er nog het alomtegenwoordige krediet. Vooral in de luxegoederen-industrie werd veel op krediet gekocht, waarbij het soms jaren kon duren voor volledige betaling werd gegeven. Toch was het voor kamerbehangers een onvermijdelijk middel. Dit betekende dat zij voor een deel genoodzaakt waren zelf ook op krediet te kopen bij hun toeleveranciers. Zo had Marinus Penninck bij zijn failliet schulden uitstaan bij verschillende stoffenleveranciers en twee schrijnwerkers. In de boedel van Margaretha van Winschooten, opgemaakt in 1728, komt Penninck voor met een schuld van meer dan f 1.500,-.[269] Dat Alexander van Santen op datzelfde moment slechts f 14,- te betalen had, geeft waarschijnlijk weer dat die zijn zaken beter op orde had.

Daarbij werden kosten eerst tussen ambachtslieden onderling verrekend, vóór zij aan de klant werden gedeclareerd. Zo kocht Johannes le Roy in 1767 geschilderde kamerbehangsels voor een klant bij Jan Hendrik Troost van Groenendoelen voor f 749,4,12. Toen Troost van Groenendoelen een jaar later betaling van zijn rekening eiste, antwoordde Le Roy dat hij die niet zou voldoen, 'voor dat ik eerst mijn betaling hebbe van die luijden, daar ik 't behangsel geleevert hebbe'.[270]

Alle ambachtslieden wendden meerdere middelen aan om genoegdoening van hun rekeningen te bekomen, zoals het inschakelen van anderen, schrijven van brieven, tot aan procederen als laatste redmiddel toe.[271] Een voorbeeld is de zaak van de Utrechtse kamerbehanger Cornelis van Bree. Deze had in 1799 een aantal kamers behangen met papier en een kleed gerepareerd voor Johan Alijdus Swaan te Poederoijen, voor f 81,7,9. Toen betaling uitbleef, maande Van Bree zijn opdrachtgever eerst zelf verschillende keren aan. Toen dat niet lukte stelde hij een procureur aan die voor hem de schuld moest innen. Meerdere jaren werd Swaan uitstel van betaling verleend. In 1805 werd duidelijk dat ook dit niet hielp, en spande Van Bree een gerechtelijke procedure aan. Hij was niet de enige: tegen Swaan liepen nog twaalf andere zaken van schuldeisers. De zaak liep door tot in 1807, toen de rekening met interest, inmiddels f 173,7,9, eindelijk betaald werd.[272]

1.4.4 Bij de klant thuis

Een belangrijk deel van het behangerswerk vond bij de klant thuis plaats. Hierin onderscheidde de kamerbehanger zich van andere ambachtslieden. Dat begon met het opnemen van de wensen van de klant. Daarna volgde het meten van de verschillende ruimten, tot het opzetten van ledikanten, aanbrengen van wandbespanningen, ophangen van gordijnen en het leggen van tapijten. De 'Fransche behanger' Jean Baptiste Desmons te Amsterdam kondigde in zijn eerste advertentie uit 1769 aan matrassen te verstellen, 'op een beter manier als tot nog toe gedaan is, en presenteert dezelve, zo'er meer dan één zyn, in huis te komen vermaaken'. [Adv. 55] Het voordeel voor de klant was dat hij dan geen transportkosten betaalde.

Er zijn aanwijzingen dat de kamerbehanger hierdoor, meer dan andere ambachtslieden, als een gelijke werd gezien. Willem Barnaart spreekt in zijn brieven Jan Dier aan als 'monsieur Dier' en 'Uw edele'.[273] Philippe Audrouin verblijft in het huis van zijn klant Jan van Eys te Leiden als hij meerdere dagen komt behangen. (§ 3.3) Deze omgang werkte overigens twee kanten op: de kamerbehanger kon op zijn beurt bij welgestelde klanten zien wat modieus was.

Een ander interessant aspect van de interactie tussen kamerbehanger en klant was het verwijzen naar uitgevoerd werk bij andere klanten thuis, als verlengde van de eigen winkel. Eerder uitgevoerd werk was vaak een referentie voor nieuwe opdrachten. Wanneer een meubel nog in de maak was en zich in de werkplaats bevond, kon dit natuurlijk zonder problemen aan beoogde klanten worden getoond.[274] Anders was dat bij een wandbekleding van stof of goudleer. Het effect van een nieuw behangsel kon het beste in vol ornaat worden bekeken. In oktober 1731 schrijft Pierre Audrouin aan Daniel van Eys: 'Monsieur, Jaij bien recu vostre letter ce mattin par laquelle vous marquer venir dans peu de jours a Amsterd.m […] Jaij tendu le cuir doré anglois a mons. van Lenip sij bien que vous la pouves voir a son effet, je suis en attend l'honneur de vos ordres.[275] Inderdaad moet Van Eys het huis van Van Lennep bezocht hebben, want in februari 1732 vraagt hij zijn zaakwaarnemer in Londen om daar te informeren naar de beste goudleermaker.

In Groningen werd in 1799-1800 een tweedehands goudleer behangsel te koop aangeboden, 'uit een groote Kamer dat nog extra mooi is, dat thans nog in de Kamer hangt, des te beter in ogenschyn kan worden genomen'. Wie het wilde bezichtigen wendde zich tot kamerbehanger Van Schagen. [Adv. 156]

Gebruikte afkortingen:
ADP - Archives de Paris
AN - Archives Nationales (Frankrijk)
ARB - Algemeen Rijksarchief van België, Brussel
ASM - Archives de Seine-Maritime
BA - Burghley Archives
EH - Erfgoed 's-Hertogenbosch
ELEO - Erfgoed Leiden e.o.
GA - Gelders Archief
HA - Hertfordshire archives
HCLE - Historisch Centrum Leeuwarden
HCLI - Historisch Centrum Limburg
HGA - Haags Gemeentearchief
HUA - Het Utrechts Archief
KHA - Koninklijk Huisarchief
KOG - Koninklijk Oudheidkundig Genootschap
LCA - London City Archives
NA - Nationaal Archief (Nederland)
NHA - Noord-Hollands Archief
RAA - Regionaal Archief Alkmaar
SA - Stadsarchief Amsterdam
SAD - Stadsarchief Delft
SAR - Stadsarchief Rotterdam
SB - Stadsarchief Breda
TNA - The National Archives (Engeland)
WA - Waterlands Archief
WBA - West-Brabants Archief
WCA - Westminster City Archives
WFA - Westfries Archief
ZA - Zeeuws archief

NB: Archiefverwijzingen worden omwille van de vindbaarheid niet afgekort.

Noten Introductie en hoofdstuk 1

1 'Na het apothekersvak is volgens mij het beroep van tapissier het beste dat er is'.
2 NA, 1.02.25, inv.nr. 54.II, nr. 49, brief 24 februari 1809.
3 R.J. Baarsen, 'French Upholsterers in Amsterdam', in: *Furniture History* 21 (1985), pp. 48-60.
4 Baarsen (1985); C.W. Fock e.a. (red.), *Het Nederlands interieur in beeld, 1600-1900*, Zwolle 2001, pp. 261-262.
5 Zie over Cuel: K. Blauw, 'Het huis op de Nieuwe Gracht 7', in: *Jaarboek Haerlem* (Haarlem 1950), pp. 28-43; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon', in: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën* 4 (1953), pp. 242-260 en 7 (1955), pp. 25-38; E. Fleurbaay, *Empire in het Paleis: De inrichting van het Paleis op de Dam ten tijde van Lodewijk Napoleon*, cat.tent. Amsterdam 1983; S. Bakker, *Het huis Barnaart te Haarlem 1803-1808*, Haarlem 1991; A.N. Gosliga, *Le meilleur métier: Joseph Cuel (1763-1846), tapissier*, doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, december 2005; A.N. Gosliga, 'Le meilleur métier: Het beroep van tapissier in het eerste kwart van de negentiende eeuw, in: *Kunstlicht* 26 (2005), pp. 28-31; A.N. Gosliga, ''L'intention patriotique' van Lodewijk Bonaparte en de Hollandse kunstnijverheid', in: *Jaarboek KNOB* 56/57 (2007), pp. 77-99; A.N. Gosliga, 'The Dutch tapissiers of Louis Bonaparte', in: H. Piena en A. Barth (red.), *Empire Furniture. 8th International Symposium on Wood and Furniture Conservation*, Amsterdam, 17-18 november 2006, congresbundel, Stichting Ebenist, Amsterdam 2008, pp. 47-54. Willemsen (1995) besteedt in zijn artikel aandacht aan de Haarlemse kamerbehangers. M. Willemsen, 'Meubelmakers en -handel in Haarlem in de achttiende eeuw', in: *Haerlem Jaarboek 1995* (Haarlem 1996), pp. 99-119.
6 G.T. van Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden: Bijdrage tot de geschiedenis der kunstnijverheid*, 2 dln., Leiden 1936.
7 S.A.C. Dudok van Heel, *Amsterdamse kamerbehangselfabrieken uit de achttiende eeuw*, Amsterdam 1974, onuitgegeven typeschrift, Stadsarchief Amsterdam.
8 E. Koldeweij, *Goudleer in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën: Nationale ontwikkelingen en de Europese context*, proefschrift Universiteit Leiden, dl. I-V, Leiden 1998.
9 J. de Haan, *Hier ziet men uit paleizen. Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*, Groningen 2005, pp. 43-44.
10 W.J.J. Mertens, *Meubeltapisserieën in de Nederlanden en Frankrijk vanaf de late middeleeuwen tot 1900: Aspecten van productie, iconografie, distributie en gebruik*, proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, Leiden 2008.
11 H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit: Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, ca. 1585-ca. 1800*, Amsterdam 2001.
12 Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Retrospectie in vogelvlucht*, Leiden, 15 mei 1981, p. 5.
13 Lunsingh Scheurleer (1981), pp. 11-13.
14 Fock e.a. (2001), p. 196.
15 Ibid., pp. 261-262.
16 Voor Frankrijk, zie: P. Verlet, 'Le commerce des objets d'art et les marchands merciers à Paris

au XVIIIe siècle', in: *Annales E.S.C. XIII* (1958), pp. 10-29, en 'Notes sur quelques tapissiers Parisiens du XVIII siècle', in: *Furniture History* 21 (1985) 1, pp. 19-31; en meer recent door Xavier Bonnet, 'Changes in Upholstery during the Empire in Paris', in: Piena en Barth (2008), pp. 17-20, en 'Les tapissiers ordinaires du roi', in: *Versalia* (2017) 20, pp. 75-95. Het onderzoek naar Parijse *tapissiers* van Xavier Bonnet is door zijn voortijdig overlijden helaas niet uitgegeven. Voor Engeland, zie: P. Thornton, *Seventeenth-century interior decoration in England, France and Holland*, Londen 1974; A. Westman, 'Splendours of state: The textile furnishings in the King's Apartments', in: *Apollo* 140 (1994) 390, pp. 39-45; G. Beard, *Upholsterers and Interior Furnishing in England, 1538-1840*, Londen 1994; C. Edwards, 'Hoe de achttiende-eeuwse stoffeerder zijn handel organiseerde', in: W.J.J. Mertens e.a., *IJdel stof: Interieurtextiel in West-Europa van 1600 tot 1900*, Antwerpen 2001, pp. 69-77; C. Edwards, 'The Upholsterer and the Retailing of Domestic Furnishings', in: J. Stobart en B. Blondé (red.), *Selling Textiles in the Long Eighteenth Century: Comparative perspectives from Western Europe*, Londen 2014, pp. 53-69.

17 C. Edwards, *Turning Houses into Homes: A History of the Retailing and Consumption of Domestic Furnishings*, Manchester/New York 2005, pp. 39-40; Edwards (2014), pp. 60-61

18 Er zijn zeker aanwijzingen dat kamerbehangers bij grotere interieuropdrachten ook wel als tussenpersoon en coördinator optraden richting andere leveranciers, zoals meubelmakers en passementwerkers: T. Rosa de Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof?: Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhouderlijke Kwartieren van het Haagse Binnenhof', in: *Oud Holland* 116 (2003) 3/4, p. 128: 'Vele posten op de rekeningen moeten gezien worden als toeleveringen voor de tapissier [behanger], die alles tot een harmonisch geheel smeedde'.

19 Thornton (1974).

20 P. Thornton, *Form & Decoration: Innovation in the Decorative Arts 1470-1870*, London 1998, pp. 8-9.

21 Wat Meischke e.a. (2000) 'ateliers' noemen: samenwerkingsverbanden van ambachtslieden die wel elk een zelfstandige werkplaats behielden. Vooral schrijnwerkers in verband met meubelmakers. Naar gelang de omstandigheden konden daar andere ambachtslieden aan toegevoegd worden. R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland, deel 4, Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*, Zwolle 2000, bijv. pp. 141-142.

22 Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de stoffen- en zijdehandelaren, van wie wel omvangrijke administraties bewaard bleven. Zie: S.A. Colenbrander, *When Weaving Flourished: The Silk Industry in Amsterdam and Haarlem, 1585-1750*, Amsterdam 2013.

23 Zie voor onderzoek gebaseerd op inventarissen o.a.: Th.H. Lunsingh Scheurleer en C.W. Fock, *Het Rapenburg: Geschiedenis van een Leidse gracht*, Leiden 1986-1992; De Haan (2005) en V. de Laet, *Brussel binnenskamers: Kunst- en luxebezit in het spanningsveld tussen hof en stad*, Amsterdam 2011.
Onderzoek gebaseerd op een inventarisering van objecten is te vinden bij o.a. Van Ysselsteyn (1936); Koldeweij (1998) en Mertens (2008).

24 Voor de problematiek van inventarissen als bron, zie: Th. Wijsenbeek-Olthuis, 'Staat er wat er staat? Het interieur en de negentiende-eeuwse boedelinventaris', in: B. Laan e.a.

(red.), *Achter gesloten deuren: Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek 1800-1950, Jaarboek Cuypersgenootschap*, Rotterdam 2000, pp. 60-69.

25 H.H. Pijzel-Dommisse, *Het Hollands pronkpoppenhuis: Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2000, p. 7; 49-50.

26 Via Delpher.nl, laatst gezocht op 17 december 2022. Dit zijn alleen de door kamerbehangers geplaatste advertenties, die betrekking hebben op hun werk. Advertenties die meerdere malen achter elkaar geplaatst werden, tellen eenmaal mee.

27 J.F. Bimont, *Principes de l'art du tapissier*, Parijs 1773, voorwoord: 'Les Bourgeois, ignorant ces pertes, & ne sachant pas mieux la quantité de marchandise qui entre dans les meubles, s'imaginent toujours qu'on les trompe'.

28 Voor een nadere bespreking van Bimont en zijn uitgaven, zie: X. Bonnet, 'Jean-François Bimont. Tapissier, de la pratique à la théorie', in: *L'objet d'art* 533 (april 2017), pp. 64-71.

29 Bonnet (april 2017), p. 70.

30 P. de la Mésangère (red.), *Meubles et Objets de goût,* vol. 3 (1804), nr. 159, Draperies de croisées; Th. Pasquier, *Dessins d'ameublement*, Parijs 1822-1836, pl. 21, 36 en 39.

31 J.H. van Dale, *Van Dale's groot woordenboek der Nederlandsche Taal*, Den Haag/Leiden/Antwerpen /Batavia/Gent/Kaapstad 1898, vol. 2, dl. 1, p. 1473.

32 D. Bomhoff (red.), *Nieuw groot woordenboek der Nederlandsche taal,* Leiden 1858, p. 107.

33 Van Dale (1898), vol. 2, dl. 1, pp. 1473-1474.

34 De benamingen 'kamerbekleder' of 'ledikantbekleder' komen in advertenties ook voor, maar veel minder vaak. Dudok van Heel (1974), p. 29.

35 Baarsen (1985); Edwards (2001); Gosliga (2005a).

36 Bedragen werden tot in de negentiende eeuw in drieën gegeven: in guldens, stuivers en centen.

37 J. Soutendam, 'Hoe de HH. Gedeputeerden van Delft ter Statenvergadering naar den Haag reisden en aldaar hun verblijf Melden', in: *Eigen Haard* (1877) 10.

38 SA, 5075, notaris J.J. Westfrisius, inv.nr. 520, akte 4 januari 1635.

39 Van Ysselsteyn (1936), vol. II, o.a. nrs. 114-115 (stofferen) en 111-112 (kussens).

40 Ibid., II, p. 322, nr. 705.

41 I.E. van Eeghen, *Inventarissen der archieven van de gilden en van het Brouwerscollege*, Amsterdam 1951, p. 50.

42 Zo schreef de architect Vonck in 1779 aan zijn opdrachtgever: 'Indien Uwed. tot een Schots tapijt overgaat zegt Valette [de kamerbehanger] dat het best is dat zulks in de kamer zelve genaayd wordt, t welk door een kleermaker, na zijne zeggen makkelijk kan geschieden'. GA, 0556, inv.nr. 1079, nr. 36.

43 Koldeweij (1998), I, p. 233.

44 HGA, 0350-01, inv.nr. 4940.

45 J.H. Hoeufft, *Proeve van Bredaasch taal-eigen*, Breda 1836, p. 38.

46 HGA, 0350-01, inv.nr. 614. Rusleer of juchtleer wordt gemaakt van kalfs- of runderhuid, en werd oorspronkelijk vervaardigd in Rusland.

47 SA, 5075, notaris E. Cremer, inv.nr. 15009, nr. 12, 30 januari 1770.

48 In Engeland ontwikkelden geheel gestoffeerde stoelen zich eveneens in de jaren 1630-1640. A. Westman, *Fringe, Frog & Tassel: The Art of the Trimmings-Maker in Interior Decoration*, Londen 2019, p. 22.

49 HGA, 0350-01, inv.nr. 613, f 61-61v:
Artikel 14
'Dat geen van de Spaensche stoelenmakers en sullen vermogen eenige stoelen ten huyze van de ledekantmakers, ofte stoffeerders, int geheel, ofte deel te maken, maer gehouden sijn hunne winckels te houden in haar respectieve huyzen, ende naer dat yder sijn opgemaeckt werck, selve sal hebben gebrandteekent dat sij luyden noch sullen gehouden wesen voor ende alleer de selve stoelen ten huijse van de voorn.[oemde] ledicantmakers ofte stoffeerders sullen wesen gebracht deselve bij de hooffman van de Spaensche stoelenmakers laeten teekenen ende daarvoren van yeder stuck ten behove van de hooftmannen te betaelen van halven stuijversch welken hooftman darentegen sal gehouden worden daer van te houden goet ende pertinent register alles op de boete van 12 guldens yeder wijse contrarie daerin te verbeuren.

Artikel 15
Dat van nu voortaen niemand naeraenkomende ledikantmakers ofte stoffeerders t sedert den jaere xvi.c twee ende veertigh [1642] in de gildebrief niet bekent en sullen vermogen eenige stoelen te verkoopen dan dien bij een vrijmeester van Spaensche stoelmaeker volcomens sijn opgemaeckt ende bij den hooftman vant voorn. Spaensche stoelmakers geteekent volgens de voors. gildebrief op de boete van 12 guldens, sulcx dat oock niemant als vrije mrs. vant spaensche gilde sullen vermogen eenige oude stoelen aen te nemen omme te verstellen'.

50 Edwards (2001), p. 75.

51 HGA, 0350-01, inv.nr. 613.

52 D.w.z. met zwarte stof overtrekken.

53 HGA, 0350-01, inv.nr. 4851, f 19v-20, 10 april 1739.

54 HGA, inv.nr. 4583, f 159.

55 HGA, inv.nr. 3851, keur van 28 december 1708.

56 SA, 5061, inv.nr. 1088, f 207-ev. Met dank aan Richard Everard, die mij hierop attendeerde.

57 EH, 0117, inv.nr. 246.

58 SA, 5039, inv.nr. 366, f 289, 20 december 1708, 'voor het schoonmaken van het trijpte behangsel met de gordijnen in het vertrek van de Burgemeesteren, naar gewoonte, f 18,-'. SA, 5001, inv.nr. 515, f 493.

59 HGA, 0376-01, inv.nr. 1333, register van nieuwe winkels, 1689-1749, 18 mei 1745.

60 Koldeweij (1998), I, p. 233: Deceulaer (2001), pp. 254-256; De Laet (2011), pp. 23-25.

61 J.F. Houston, *Featherbedds and Flock Bedds: The Early History of the Worshipful Company of Upholders of the City of London*, Londen 2006, p. 25.

62 Zie over de Franse gilden van *tapissiers* en hun ontwikkeling: J. Deville, *Recueil de documents et de status relatifs à la Corporation des Tapissiers de 1258 à 1875*, Paris 1875, pp. 1-2 en Mertens (2008), p. 130.

63 Den Haag kende wel een aparte bus voor ledikantmakersknechten, samen met de knechten van de kleermakers en borduurwerkers. Na 1730 wordt deze bus aangeduid als 'kleermakersbus'. Het is onduidelijk of en wanneer de ledikantmakers- en borduurwerkersknechten er uit zijn verdwijnen.

64 C.W. Fock, 'Interieuropvattingen van Amalia van Solms: Een Frans getint hof in de Republiek (ca. 1625-1675)', in: *Tijdschrift voor Interieurgeschiedenis en Design* 34 (2005), pp. 25-45.

65 Ook in Engeland zijn in de zestiende en zeventiende eeuw vele Hugenoten aan te wijzen onder de 'upholders'. Zie hierover: N. Kami, *Fortress of the Soul: Violence, Metaphysics, and Material Life in the Huguenots' New World, 1517-1751*, Baltimore 2005.

66 HGA, 0376-01, inv.nrs. 131-133. Mogelijk ligt het werkelijke aantal nog iets hoger, aangezien sommigen zoals de eerder genoemde Daniel Gessels zich simpelweg inschreven als 'winkelier' of 'koopman'.

67 S.W.H Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken, 1567-1795*, Den Haag 1974-1976, GS 147, p. 181: SB, DTB, huwelijk oktober 1680.

68 Deville (1875), p. 41.

69 Edwards (2001), pp. 69-77; 75.

70 E. Soil, *Les tapisseries de Tournai: Les tapissiers et les hautelisseurs de cette ville. Recherches et documents sur l'histoire, la fabrication et les produits des ateliers de Tournai*, Doornik/Lille 1892, p. 78.

71 Soil (1892), p. 79.

72 HGA, 0376-01, inv.nrs. 131-138.

73 NHA, 1105, inv.nrs. 94-97G en 214-215.

74 H. Piena, *Kleurrijk Nederland: Beschilderd meubilair tussen 1650-1930*, proefschrift Universiteit Leiden, Ede 2020, I, pp. 24-27.

75 K. Davids, 'Apprenticeship and Guild Control in the Netherlands, ca. 1450-1800', in: B. de Munck, S. Kaplan en H. Soly (red.), *Learning on the Shop Floor: Historical Perspectives on Apprenticeship*, New York/Oxford 2007, pp. 65-84; 66: 'As far as apprenticeship is concerned, it is still an open question whether the Netherlands conformed to the 'standard' pattern exhibited in France and Germany, followed the somewhat different route of England or, perhaps struck out an entirely different path'.

76 Zo ook David Hesse, Pierre Courtonne jr., Zacharias Schoor en de zonen van Nicolaas Peppel en Barend Hoenekamp, om een paar voorbeelden te noemen.

77 Zie bijvoorbeeld: *Keur- en ordonnantie-boek, van het Comans-gilde binnen Dordrecht*, Dordrecht 1785, p. 25.

78 Voor Den Haag: HGA, 0350-01, inv.nrs. 610-613, 4851-4854.

79 *Keuren en ordonnantien der stad Haerlem* […], Haarlem 1755, p. 200.

80 HGA, 0350-01, inv.nr. 4852, f 78v, keur van 16 maart 1731.

81 T. Waller, *A General Description of all Trades Digested in Alphabetical Order*, Londen 1747, p. 214. Dat de *upholders* niet zo hard werkten, was in Engeland geen nieuw idee, gezien dit citaat uit 1615: 'the trade of an upholsterer does not require any art or skill for the exercise

of it, in as much as he hath all things made to his hand, and it is only to dispose of them in order after such time as they are brought to him […] and so he is like Aesop's bird, which borroweth of every other bird a feather, his art resting merely in the overseeing and disposition of such things which other men work, and in the putting of feather in a tick, and sewing them up when he hath done, the which one that hath been an apprentice unto it but seven days is able to perform'. Edwards (2005), p. 29.

82 HUA, 3189, inv.nr. 28, rekening juni 1799.

83 J. Ayres, *Art, Artisans and Apprentices: Apprentice Painters & Sculptors in the Early Modern British Tradition*, Oxford 2014: 'The potential that Upholders enjoyed for developing substantial wealth resulted in fairly high premiums. In mid-eighteenth century London an Upholder might demand £70 as down payment for taking on an apprentice - although this would have been less in the provinces'. J. Lane, *Apprenticeship in England, 1600-1914*, Londen 1996, p. 129, geeft de premium aan het begin van de achttiende eeuw tussen de £10-£60, met een mediaan van £30-£40. Een leerling uit Rusland betaalde zelfs £120 voor drie jaar leertijd. (p. 18) In 1778 moest de vader van de 15-jarige Joseph Cuel een hypotheek nemen op al zijn goederen om de leertijd van 6 jaar bij de Parijse *tapissier marchand* Jean Baptiste Crevelle te bekostigen. (AN, MC, ET, XCIII, inv.nr. 128, 30 juni 1778. Met dank aan Xavier Bonnet.

84 KHA, A28, inv.nr. 356, 1724.

85 Hij kwam waarschijnlijk in 1719 naar Leeuwarden, gezien zijn aanname als lid van de hervormde kerk te Leeuwarden op 19 juli 1719. Tresoar, 28, inv.nr. 1008, f 245.

86 KHA, A28, inv.nr. 356, loon van oktober 1723 t/m juni 1724. In 1749 is Brand nog altijd te Leeuwarden werkzaam als kamerbehanger, zo blijkt uit de Personele quotisatie. Hij wordt daarin aangeslagen voor £ 27:9:- met een verhoging van £ 5,-. Tresoar, 5, inv.nr. 6480, blad 407, akte nr. 17970.

87 NA, 1.08.11, inv.nr. 789, f 84.

88 HCLE, 5, inv.nr. 6480, f 407.

89 HGA, 0350-01, inv.nr. 1124, f 22.

90 KHA, A31a, inv.nr. 38. Ten Boven kreeg in totaal f 3.068,- betaald voor zijn werkzaamheden. Een aantal meubelen uit de Burcht werd naar Den Haag gezonden na het vertrek van de stadhouder.

91 GA, 0176, inv.nr. 1796, trouwakte 29 mei 1791; Advertentie, *Feuille politique du département de l'Issel-supérieur/Staatkundig dagblad van het departement van den Boven-IJssel*, 12 september 1812.

92 SA, 201, inv.nr. 3096; 367A, inv.nr. 629 (f 18 en 69); 200, inv.nr. 99 (2 contracten op totaal 150) en 102.

93 SA, 200, inv.nrs. 113, 383; 201, inv.nrs. 732A, 736A, 3108-3109.

94 Lane (1996), p. 18; D. Diderot, *Encyclopédie: Ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Parijs 1765, p. 899.

95 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.

96 T. Lainé, J.J. Balechou (graveur) en R. Viale (uitgever), *Livre de divers desseins d'ornements* […], Aix-en-Provence 1740.

97 Het boek kwam voor in de catalogus van uitgever Jean-Edme Dufour te Maastricht. Bonnet (april 2017), pp. 64-71; 71.

98 Campbell (1747), p. 171: 'A Youth who designs to make a Figure in this Branch [cabinetmaking] must learn to Draw: for upon this depends the Invention of new Fashions, and on that the Succes of his Business […]'. En bij Thomas Chippendale, *The Gentleman & Cabinet-Maker's Director*, Londen 1762, heruitgave 1966 Dover Publications: 'These [architectuur, de bouworden en perspectief, red.], therefore, ought to be carefully studied by every one who would excel in this Branch, since they are the very soul and Basis of his Art': bij Thomas Malton, *Compleat Treatise on Perspective […]*, 1775: 'Next to the architect, the cabinet-maker and upholder will find his account in a knowledge of perspective […] There is nothing influences a gentleman more in favour of his workman, when he is pleased to want something whimsical and out of the way, than to take his Pencil and sketch out the idea the Gentleman has conceived […] He who can do that, and at the same time display a little modern taste, in ornament, being known, is certain of succes or of employ, at least'. Geciteerd in: C. Edwards, *Eighteenth-Century Furniture*, Manchester/New York 1996, p. 151.

99 A. Garnier-Audiger, *Manuel du tapissier, décorateur et marchand de meubles*, Parijs 1830, p. 94.

100 Chippendale (1762): 'Without an Aqcuaintance with this Science [Architecture], and some Knowledge of the Rules of Perspective, the Cabinet-Maker cannot make the Designs of his Work intelligible, nor shew, in a little Compass, the whole conduct and effect of the Piece'.

101 H. den Otter, *Naar inzicht en vakmanschap: A.-J. Roubo's L'Art du menuisier over interieurbouw en meubelmakerij in de achttiende eeuw*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2016, p. 37.

102 Zie: P. Knolle, 'Amsterdamse stadstekenacademie, een 18de-eeuwse 'oefenschool' voor modeltekenaars, Met een lijst van redevoeringen', in: A. Martis, H. Miedema en E. van Uitert (red.), *Kunstonderwijs in Nederland*, Haarlem 1980, pp. 1-41; 1-2. In Den Haag werd het eerste kunstgenootschap opgericht in 1682. In Amsterdam was dat in 1713 en in Haarlem pas in 1772.

103 P.J. Blok, 'Ars Aemula Naturae', in: *Leidsch Jaarboekje* (1913), pp. 1-27; 27.

104 HGA, 0164-01, inv.nrs. 10 en 12: SA, 265, inv.nrs. 9, 12-14, 42-44.

105 *Amsterdamse Courant*, 15 september 1781. Tekenles bij een tekenmeester kostte in 1744 f 2,10 per maand ofwel f 30,- per jaar. SA, 201, inv.nr. 3096, f 214.

106 Dit wordt bevestigd door een vermelding in het boek *Den gilden getoetst aan den rechten van mensch en burger, en het algemeen gekluk der maatschappij* (Amsterdam 1796, p. 23 :) '[…] want het word door de ondervinding volkomen bevestigd dat men zonder een proef te moeten doen echter tot zijn handwerk zeer wel in staat kan zijn. Of verstaan de Dordrechtsche Zeilenmakers, Borstelmakers, Spiegelmakers, Horologiemakers, Zadelmakers, **Kamerbehangers**, Stucadoors, Boekdrukkers, Boekbinders, Banketbakkers, Kaarsemakers, enz. hun handwerk niet? Zijn er zelfs niet sommigen van hun die in hun werk uitmunten en winkels met Knegts hebben zonder dat zij immer een proef hebben gedaan?'

107 E. Kuijpers, *Migrantenstad: Immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende-eeuws Amsterdam*, Hilversum 2005, p. 131.

108 B. Panhuysen, *Maatwerk: Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)*, Amsterdam 2000, pp. 261-262.
109 E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling: Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, Hilversum 2006, p. 194-196.
110 *Ordonnantie van het Comans-gilde binnen de stad Haarlem*, Haarlem 1751.
111 R. Campbell, *The London Tradesman* [..], Londen 1747, p. 188.
112 Daarmee was de 'upholder' in het gezelschap van de horlogemaker, tabakswinkelier, geweermaker, stijfselmaker, draadspinner, tinnegieter, zeilenmaker, instrumentmaker, oliewinkelier, boekdrukker, apotheker en meubelmaker. Ibid., pp. 331-340.
113 T. Waller, *A General Description of all Trades Digested in Alphabetical Order*, Londen 1747, pp. 214-215.
114 Bonnet (2017), p. 67: 'ces innombrables petits tapissier travaillant seul avec leur épouse [..] dont nous ne sauroins sans doute jamais rien'.
115 SA, 5075, notaris J. Beukelaar, inv.nr. 11147, akte 494, 29 november 1757.
116 W.F.H. Oldewelt, *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*, 2 dln., Amsterdam 1945.
117 HGA, Transportakten Den Haag voor 1811, 17 mei 1708, nr.1348, 3298, 'uyt comende met een ingang in de Haaghpoort'.
118 SA, Index Transportakten, 7 juli 1763.
119 Dudok van Heel (1974), p. 29.
120 SA, 5075, notaris D. de Haan, inv.nr. 1427117, augustus 1779.
121 De advertenties waarin kamerbehangers knechten zoeken zijn overigens alle voor kleinere steden, en niet voor Amsterdam en Den Haag.
122 NA, 2.01.25, inv.nr. 106, nr. 31.
123 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.
124 Gevonden in: HGA, 0350-01, inv.nrs. 1121-1124 (1125 vermeldt geen beroepen); 1157; 1161.
125 HGA, 0350-01, inv.nr. 1122, f 245, f 257v; inv.nr. 1123, f 20v, f 70v.
126 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 100v.
127 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 55.
128 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 28v. Kam was getrouwd met Johanna Margareta Berger uit het canton Zurich.
129 Advertentie na overlijden, *Haagsche Courant*, 1819.
130 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 140.
131 HGA, 0350-01, inv.nr. 1125, f 249v. Zijn vrouw en kind kwamen met hem mee.
132 HGA, 0350-01, inv.nr. 1122, f 41.
133 Advertentie, *Groninger courant*, 12 februari 1828.
134 Onder een winkeldochter werd een ongehuwde vrouw verstaan. Ook oudere vrouwen werden zo genoemd, zoals blijkt uit een advertentie voor een winkeldochter 'tussen de dertig en sestig jaaren oud'. *Utrechtse courant*, 20 september 1790.

135 S. Bijker e.a. (red.), *Wezen en weldoen: 375 jaar Doopsgezinde wezenzorg in Haarlem*, Hilversum 2009, p. 333.

136 A. McCants, *Civic charity in a Golden Age*, Urbana/Chicago 1997, p. 87. Behalve bij naaiateliers werden weesmeisjes in het geheel niet uitbesteed.

137 Advertentie, *Nederlandsche courant*, 30 april 1784: Advertentie, *Nederlandsche courant*, 20 september 1784. Zij konden in de hele, halve, of buiten de kost aan de slag, kregen een bescheiden loon, evenals het wassen van hun lijf- en linnengoed als zij in de kost waren.

138 Bijker e.a. (2009), pp. 40-41; J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800: Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*, Hilversum 1997, p. 40. Deze vaardigheden werden ook onderwezen door zelfstandige linnen- en wollennaaisters, die ook leerlingen aannamen.

139 Het naaigerei van Trijntje Everts bestond in 1747 uit een mesje, naalden, schaar, naairing en naaldenkoker, spelden, speldenkussen, sajet en strijklint, en een schortje ter bescherming van de kleding. Samen werd het naaigerei op f 14,6,- gewaardeerd. SA, 5075, notaris J. de Vicq, inv.nr. 8350, boedelinventaris 30 juni 1747.

140 HGA, Index op de Personele Quotisatie, 1742-1747, dl. 1.

141 SA, 5075, notaris S. Dorper, inv.nr. 10752, nr. 1122, 20 november 1753.

142 SA, 5075, notaris S. Dorper, inv.nr. 10763, boedelinventaris Michael Dorik, 15 maart 1756.

143 SA, 5001, inv.nr. 732, p. 341, 24 november 1752.

144 Bovendien kreeg zij na het overlijden van haar baas een beugeltas ter waarde van f 12,- uit de erfenis. SA, 5075, notaris S. Dorper, inv.nr. 10763, boedelinventaris Michael Dorik, 15 maart 1756.

145 SA, 5001, inv.nr. 608, f 237, 13 april 1764.

146 SA, 5075, notaris J. de Bruijn, inv.nr. 14086, akte nr. 3408, 6 februari 1765.

147 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 4 februari 1768.

148 SA, 5075, notaris G. Wijthoff, inv.nr. 13360, nr. 70. Advertentie, *Amsterdamse courant*, 21 maart 1771.

149 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 10 mei 1774.

150 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 1 augustus 1778.

151 SA, 5075, notaris G. Wijthoff, inv.nr. 13360, nr. 70.

152 P. Vlaardingerbroek, 'Oude Turfmarkt 151', in: *Binnenstad. Uitgave van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad* 46 (april/mei 2012) 251, pp. 27-29; 28; n. 11.

153 Advertentie, *Leydse courant*, 10 november 1790.

154 Rekening Valk 1744 in; SAA, 79.007, inv.nr. 541, nr. 48; Rekening Burman 1807 in NHA, 3248, inv.nr. 122.

155 Zie ter vergelijking: L. Noordergraaf, *Daglonen in Alkmaar 1500-1850*, [z.p.] 1980.

156 Zie Bijlage 5, 5.5, brief 7 juni 1808.

157 Voor een bespreking van daglonen als bron, zie: H. Ruitenbeek, *Kijkcijfers: De Amsterdamse Schouwburg 1814-1841*, Amsterdam 2002, pp. 126-130; Noordergraaf (1980).

158 SA, 5070, notaris Nathaniel Wilthuysen, inv.nr. 15287, akte 115, 13 september 1775.

159 Voor Den Haag: HGA, 0350-01, inv.nrs. 4763-4766. Voor Amsterdam: Oldewelt (1945). Voor Haarlem: NHA, 3993, inv.nrs. 3465-3467.

160 HGA, 0350-01, inv.nr. 4764.
161 HGA, 0376-01, inv.nr. 125, Resolutieboek Sint Nicolaasgilde, 1663-1770.
162 SA, 366, inv.nr. 1407-1408.
163 SA, 366, inv.nr. 1487.
164 NHA, 1105, inv.nr. 213.
165 R. Campbell, *The London Tradesman* [..], Londen 1747, pp. 170-171. De vrouwen kregen volgens hem een shilling per dag betaald, 'if good for any thing'. Dat loon lag een stuk lager dan dat van hun mannelijke collega's, die 12-15 schilling kregen, maar ook dan dat van bijvoorbeeld quiltnaaisters, die 3-4 schillingen per dag verdienden.
166 De gids *Wenken voor vrouwen, die geheel of gedeeltelijk in eigen onderhoud moeten voorzien*, vol. 1, 1892, vermeld bij nr. 131 Kamerbehanger: 'Voor eene niet te zwakke vrouw is dit werk zeer geschikt; mocht haar alleen de lichamelijke kracht ontbreken, dan neme zij voor het zware werk (tapijten naaien en leggen) hulp.
167 Garnier-Audiger (1830), p. 90.
168 SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847.
169 SA, 200, inv.nr. 113.
170 Campbell (1747), p. 188.
171 J. Arrowsmith, *An Analysis of Drapery: Or the Upholsterer's Assistant* [..], Richmont 1819, en latere edities als *The Paper-Hanger's and Upholsterer's Guide* [..], Londen [1854?].
172 Bimont (1770), p. 35; 48; 23.
173 A.L. Cummins (red.), *Bed Hangings: A Treatise on Fabrics and Styles in the Curtaining of Beds, 1650-1850,* Boston 1994, p. 33; fig. 16.
174 SA, 5075, notaris N. Sonman, 29 inv.nr. 7508, december 1729.
175 Dudok van Heel (1974), p. 29.
176 F. Burkom, *Eenige aenmerkingen de Nederduitsche tael aengaende*, Utrecht 1757, pp. 111-112.
177 Van Ysselsteyn (1936), I, p. 14.
178 J.H.P. Heesters, *Vier eeuwen behang: De geschiedenis van de wandbespanning in Nederland,* Delft 1988,
p. 38.
179 Koldeweij (1998), I, pp. 229-231.
180 Garnier (1830), p. 86.
181 Bimont (1770), p. 1.
182 Ibid., p. 10.
183 J. Savary des Brûlons, *Dictionnaire universel du commerce* […], Parijs 1748, resp. p. 1142; 1554; 53-54.
184 Deceulaer (2001), pp. 73-75.
185 X. Bonnet, 'Les tapissiers ordinaires du roi (1666-1789)', in: *Versalia* 20 (2017), pp.75-95; 88-89.
186 HGA, 0371-01, inv.nr. 1070, nr. 196, 13 augustus 1708.
187 D. Ormrod, *The Rise of Commercial Empires: England and the Netherlands in the Age of Mercantilism, 1650-1770*, Cambridge 2003, p. 118; 139.
188 SA, 5075, inventaris Johannes Ringenes, inv.nr. 1195, 23 december 1769.

189 Colenbrander (2013), pp. 163-165.
190 SA, 5075, notaris S. Wiselius, inv.nr. 9644, nr. 130, boedelinventaris Margaretha van Winschooten, 1728, f 21-22.
191 SA, 5075, notaris C. van Homrigh, inv.nr. 12450, akte 6 december 1779.
192 ELEO, 16, inv.nr. 9a, brief 17 juni 1732.
193 HGA, 0371-01, inv.nr. 4473, f 315ev, 19 april 1814.
194 Campbell (1747), pp. 169-170.
195 Waller (1747), p. 214.
196 P. Fuhring, *Ornament in prent: Zeventiende-eeuwse ornamentprenten in de verzamelingen van het Rijksmuseum*, Amsterdam 1998.
197 Voor een bespreking van voorbeeldboeken en hun gebruik, zie: 'The pattern books', in: Edwards (1996), p. 114; A. Shimbo, *Furniture-Makers and Consumers in England, 1754-1851: Design as Interaction*, Oxon 2016.
198 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.
199 Bimont (1770), p. v.
200 Bonnet (april 2017), p. 70.
201 T. Canepa, 'French Empire Influences on Curtain Design in Ackerman's "Repository of Arts"', in: *Furniture History* 38 (2002), pp. 108-134: 117.
202 Tot 1823 verschenen 3 delen. Het eerste bevatte 44 platen en was zowel gekleurd als ongekleurd te koop, voor resp. 18 en 12 franks. Osmont gaf in de jaren 1830-1840 nog verdere ontwerpen uit onder de titel *Le Tapissier élégant*. Volgens Thornton was Hallavant een beroemde Parijse *tapissier* en Osmont diens opvolger, maar het bewijs hiervoor ontbreekt. Thornton (2000), p. 198.
203 Advertenties, *Opregte Haarlemsche Courant*, 26 februari 1820; *Rotterdamsche courant*, 21 augustus 1827, 3 mei 1828 en 14 januari 1830; *Dagblad van 's-Gravenhage,* 9 januari 1832.
204 Advertentie, *'s-Gravenhaagsche courant*, 28 augustus 1820.
205 Bijv. in het Victoria & Albert Museum, Londen, inv.nr. E.763-2019. Waarschijnlijk waren dergelijke boeken aan continue verandering onderhevig, door het toevoegen van nieuwe ontwerpen en het verwijderen van oude.
206 ELEO, 16, inv.nr. 1k, brief 1 augustus 1727.
207 C.W. Fock, *Het stempel van de bewoner: Rede uitgesproken door Prof.dr. C.W. Fock ter gelegenheid van haar afscheid als hoogleraar in de Geschiedenis van de Kunstnijverheid aan de Universiteit Leiden op donderdag 14 juni 2007*, Leiden 2007, p. 13.
208 SA, 5072, inv.nr. 3618.
209 SA, 5075, notaris J. Campen, inv.nr. 14754, nr. 253, inventaris 4 oktober 1789.
210 Baarsen (1985), p. 50 en SA, 59, inv.nr. 107.
211 Bimont (1773); Garnier (1830), pp. 96-97.
212 Fock e.a. (2001), p. 103.
213 Bimont (1773).
214 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), I, p. 197; 212.

215 Advertentie *Oprechte Haerlemsche Courant*, 23 mei 1726.
216 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief Jan Zuurlander, 15 mei 1732.
217 SA, 494, inv.nr. 345, rekening 1798.
218 SA, 494, inv.nr. 345.
219 Waar dit buitenhuis zich bevond, wordt niet helemaal duidelijk, behalve dat het in de omgeving van Haarlem moet zijn geweest, mogelijk in Bloemendaal. I. Mathhey, *Vincken moeten vincken lokken: Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Noord-Holland*, Hilversum 2002, p. 183.
220 De hoogte tussen de bovenkant van het gordijn en de bevestiging wordt hoofdje genoemd. Dit kon uit een andere stof bestaan dan die van het gordijn: satijn voor duurdere stoffen en wol voor eenvoudigere gordijnen. G. Belèze, *Handleiding tot de huishoudkunst* […], Gouda 1862, p. 19.
221 SA, 494, inv.nr. 345, rekening 1801.
222 Deze seizoensfluctuaties zien we ook terug bij kleermakers en naaisters. Deceulaer (2001), p. 213.
223 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 19 april 1809.,
224 Met dank aan mw. C.W. Fock en dhr. M. Martens die mij attent maakten op deze brieven.
225 Dudok van Heel (mei 1974), p. 29.
226 SA, 5075, notaris Johannes Beukelaar, inv.nr. 11071, 24 januari 1728.
227 SA, 5075, notaris Simon Wiselius, inv.nr. 9622, f 120, 13 juli 1728.
228 C. Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam*, Hilversum 2013, p. 59.
229 ELEO, 16, inv.nr. 1k, brief 7 september 1727.
230 NHA, 2396, niet geïnventariseerd, doos 825-826, Copijboek van 15 januari 1762 tot 6 augustus 1771, 6 februari 1770.
231 SA, 5075, inv.nr. 10844, 2 april 1769.
232 In 1768 brengt Wijnand Stevens het goudleer aan, door Johannes Remmers geleverd voor de regentenkamer van het Oude Mannen en Vrouwenhuis Sint Pietershof, Hoorn. Koldeweij (1998), I, pp. 121-122, cat.nr. 328b). In 1784 krijgen Johannes Remmers (f129,17), Hendricus Remmers (f 17,15,-) en Wijnand Stevens (f 28,8,-) betaald voor werk aan twee huurhuizen te Amsterdam van Carel de Dieu (RAA, 79.009, inv.nr. 64).
233 M.-A., Privat-Savigny, *Quand les princesses d'Europe brodaient: Broderie au petit point, 1570-1610. Les cahiers du Musée national de la Renaissance 2*, Parijs/Écouen 2003.
234 Zie: A.N. Gosliga, 'Op het voorbeeld der oude Koninginnen: Bordurende Oranjeprinsessen tussen feit en fictie', in: *Desipientia* 28 (2021) 2, pp. 33-38.
235 *The Diary of Samuel Pepys*, www.pepysdiary.com, 5 oktober 1663. Zie voor een uitgebreide bespreking: Edwards (2005), pp. 31-35.
236 *The Diary of Samuel Pepys*, www.pepysdiary.com, 5 oktober 1663.
237 HA, inv.nrs. DE/Na/A35 en A39, DE/Na/F60. Dronia was tussen 1744-1753 werkzaam als rentmeester.
238 Ibid., p. 70.
239 ZA, 70, inv.nr. 127, Meuble a.o 1709, f 2.
240 SA, 5061, inv.nr. 1088, f 207.

241 HCLE, 1764, inv.nr. 191.
242 Koldeweij (1998) p. 234.
243 Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-P-1885-A-8636. Smit liet de prent maken door de Amsterdamse tekenaar en graveur Adolf van der Laan (c. 1680-1742).
244 Met 'Trionfante' kon een stofsoort of een bepaald patroon aangeduid zijn. Waarschijnlijk was de eerste een lakense stof met bloempatronen en goud- of zilverdraad erin verwerkt. Colenbrander (2013), pp. 96-97.
245 In de collecties van het British Museum en het Victoria and Albert Museum te Londen.
246 Collectie Victoria and Albert Museum, Londen, inv.nr. 14435:60.
247 SA, 5075.X, notaris Salomon Dorper, inv.nr. 10713, akte nr. 542, 9 november 1744.
248 SA, 5072, inv.nr. 3618. In Amsterdam was in 1703 een huis in de Pijlsteeg waar 'het paerse ledicant' uithing (SA, 5062, Kwijtscheldingen, inv.nr. 77, akte 12 december 1703).
249 Lesger (2013), p. 68; 259. Al bleef de ontwikkeling van winkels achter bij die van Londen: achttiende-eeuwse bezoekers aan de stad vonden de Amsterdamse winkels ouderwets.
250 SA, 5072, inv.nr. 3257.
251 SA, 5072, inv.nr. 6904.
252 Het is onduidelijk wat er met de zinssnede 'by wyze van Lot' bedoeld werd.
253 SA, 5075, notaris Jacob Campen, inv.nr. 14755, akte nr. 253, 16 oktober 1789.
254 SA, 5075, notaris Simon Wiselius, inv.nr. 9622, f 120, 13 juli 1728.
255 SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847.
256 Voor het hout van beide stoelen, 'tout nu' moest men 10 gulden en 10 stuivers rekenen, de vulling kwam op 3 gulden en 10 stuivers, en het passement zoals op de modelstoelen op 10 stuivers en 4 centen. In totaal kostte een stoel dan f 15,20,9, nog zonder de bekledingsstof. Het model met de schapenpoten was dan nog 15 stuivers duurder, waarschijnlijk door het meerwerk dat aan het hout werd uitgevoerd. Beide modellen werden uit Frans notenhout gemaakt.
257 NHA, 2396, niet geïnventariseerd, B Copij boek van de Fabriek, 1 januari 1779 - 31 juli 1783, 2 augustus 1779.
258 SA, 5075, notaris Johannes Beukelaar, inv.nr. 11195, 23 december 1769.
259 SA, 5075, notaris Jacob Campen, inv.nr. 14755, nr. 253, 16 oktober 1789.
260 ELEO, 16, inv.nr. 2d, z.d.
261 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 10 januari 1732.
262 Waarschijnlijk is dit Elisabeth Montier, die in 1697 trouwt met de koopman Pierre Ribouleau, of één van hun dochters. SA, 5001, inv.nr. 527, f 221, 18 mei 1697.
263 SA, 5075, notaris Philippus Dorfling, inv.nr. 13967, akte nr. 1573, 23 januari 1768.
264 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.
265 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 31 maart 1803.
266 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.
267 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
268 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 7 juni 1808.

269 SA, 5075, notaris S. Wiselius, inv.nr. 9644, akte nr. 130, boedelinventaris Margaretha van Winschooten, 1728.

270 SA, 5075, notaris Philippus Dorfling, inv.nr. 13967, akte nr. 1573, 23 januari 1768.

271 Zie hierover: Deceulaer (2001), pp. 80-86.

272 HUA, 3189, inv.nr. 28.

273 NHA, 2396, niet geïnventariseerd, doos 825-826, Copijboek van 15 januari 1762 tot 6 augustus 1771, 6 februari 1770.

274 Waarbij het blijkbaar niet altijd kies was te vermelden voor wie het meubel gemaakt werd. Wanneer Elizabeth in 1611 haar borduurwerker vraagt of het ledikantbehangsel dat zij bij hem gezien heeft inderdaad voor de 'princesse de Condé' is, krijgt zij daarop geen antwoord.

275 Brief, 8 oktober 1731. Bijlage 5, 3.3, nr. 16. 'Monsieur van Lennep' was Dirk van Lennep (1693-1755). Deze verbouwde tussen 1729-1732 het huis Herengracht 476. Onder de niet-betaalde crediteuren van zijn failliete boedel komt Philip Audrouin voor met f 887,18,- (SA, 5075, notaris A. Baars, inv.nr. 8699). Mogelijk kocht Audrouin dit goudleer bij Margaretha van Wintschoten. Bij haar overlijden in 1728 had hij nog een schuld uitstaan van f 500,-. Koldeweij (1998), dl. I, p. 130.